

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ
МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК:
ПЕРШІ 125 РОКІВ**

Кам'янець-Подільський

2015

УДК 94:069(1-21)(477.43)
ББК 63.3(4Укр33)Δ61+79.14(4Укр)7
К18

*Рекомендовано до друку музейною радою
Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 1 від 31.03.2015 р.)*

Рецензенти:

- О.Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської Національної Спілки Краєзнавців України
- Л.В. Баженов**, доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, директор Центру дослідження історії Поділля, член Президії НСКУ м. Київ

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- Р.В. Йолтуховський**, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- В.А. Нестеренко**, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- В.М. Волкова**, науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

К18 Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2015. – 88 с.

У виданні подається історія Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника від початку заснування до 2015 року. Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Розділ 1.

Витоки та становлення музею

Витоки історії музеїв в Україні пов'язані з глибокою давниною. Іще за часів Київської Русі по церквах та монастирях зберігалися військові реліквії, князівські речі, ікони, рукописи. Впродовж усього Середньовіччя та Нового часу церкви і монастирі залишалися осередками зберігання пам'яток живопису, мистецтва, стародруків. Музейному будівництву передував тривалий період приватного колекціонування етнографічних та мистецьких пам'яток.

Початок музеїв в Україні, як особливого типу наукових закладів із функцією оформлення і використання пам'яток старовини у наукових, освітніх та виховних цілях, відноситься до першої чверті XIX ст. і збігається з періодом створення окремої історичної науки.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні з'явилися різнопрофільні наукові осередки, з яких найпопулярнішими були краєзнавчі музеї. Найбільш типові та поширені їх назви: «місцевий», «крайовий», «музей місцевих старожитностей».

Не менш численною була група музеїв церковного характеру – давньосховища. Хоча до їх фондів входили і пам'ятки археологічного, історичного і мистецького спрямування, їх діяльність переважно зосереджувалась на охороні та пропаганді церковної культури.

Давньосховища створювались на базі історико-археологічних товариств і єпархіальних історико-статистичних комітетів, які організовувались в усіх губернських містах. Відсутність у багатьох губерніях

Російської імперії будь-яких інших культурних та наукових установ зумовили консолідацію та згуртування наукових сил навколо церковних інституцій.

1865 року в Кам'янці-Подільському був створений губернський єпархіальний історико-статистичний комітет для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії в її минулому і сучасному».

Членами комітету, який працював при Подільській духовній семінарії, стали її викладачі, місцеві та сільські священики. Комітет розробив і поширив у парафіях Подільської губернії науково-інструктивний матеріал, анкети і програми.

Розгортання членами єпархіального комітету історичних досліджень супроводжувалось накопиченням пам'яток старовини та цінних документальних матеріалів.

29 жовтня 1889 року завідуючий справами комітету Микола Яворовський запропонував створити у Кам'янці-Подільському церковне давньосховище. Цю думку підтримав протоієрей міського Казанського кафедрального собору Мойсей Доронович, який погодився виділити для давньосховища приміщення у своєму храмі.

Була створена комісія з питання організації давньосховища, до якої увійшли священики-краєзнавці Микола Яворовський, Мойсей Доронович та Юхим Сіцінський.

Засідання історико-статистичного комітету, на якому були затверджені правила давньосховища та обрано його завідувача і секретаря, відбулось 30 січня 1890 року. Таким чином, датою заснування Кам'янець-Подільського музею (давньосховища) є 1890 рік.

Засідання єпархіального історико-статистичного комітету. Кінець 80-х років XIX ст.

Спочатку музей складався з бібліотеки, архіву та сховища для предметів старовини. Першим його завідувачим був обраний Віктор Якубович.

Віктор Северинович Якубович (185?-1920) – відомий дослідник Подільського краю. Закінчив Подільську духовну семінарію. Був членом єпархіального історико-статистичного комітету. З 1891 р. – настоятель Трьохсвятської церкви в місцевій чоловічій гімназії. Автор статей «Подольские архиепископы», «Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в XVI-XIX в.» та інших.

Велика заслуга у створенні музейного осередку та розробці місцевої краєзнавчої тематики належить відомим дослідникам історії Поділля М.І. Яворовському та М.З. Дороновичу.

Микола Іванович Яворовський (1842-1919) – священник-краєзнавець, незмінний член Подільського історико-статистичного комітету, Церковного археологічного товариства Київської духовної академії. Був редактором часопису «Подільські єпархіальні відомості», редактором перших п'яти томів праць Подільського історико-статистичного комітету. Автор багатьох статей з історії краю.

Мойсей Захарович Доронович (1828-1891) – краєзнавець Поділля, член Подільського історико-статистичного комітету. Автор ґрунтовних праць «Вірмени на Поділлі» (1878), «Околиця Кам'янець-Подільського. Руські фільварки» (1889) тощо.

Давньосховище спочатку розміщувалось у верхній галереї Казанського кафедрального собору. До наших днів ця будівля не збереглася. Залишились лише опис у історичній літературі та знімки храму, який вражав сучасників своєю величною архітектурою. Знаходився він у Старому місті на площі неподалік від чоловічої гімназії (нині – будинок історичного факультету Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І.Огієнка).

Основним джерелом нових надходжень в давньосховище були приватні пожертвування. Завідуючий давньосховища В.С. Якубович одним із перших передав в музей антимінс XVII ст. – шовковий плат із зображенням покладання Ісуса Христа в домовину і зашитою в ньому частинкою мощей, який був освячений 1654 року Макарієм – патріархом Антіохійським і усього Сходу. У 90-ті рр. XIX ст. священник Мойсей Доронович пожертвував музею надзвичайно цінний подарунок: «Требник» 1695 року і «Новий Завіт» 1795 року.

1892 року завідуючим давньосховища був призначений Юхим Сіцинський – видатний подільський вчений, з ім'ям якого пов'язаний розквіт музейної справи у Кам'янці-Подільському.

Юхим Йосипович Сіцинський (1859-1937) народився в с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії в старовинній священицькій родині. Закінчив Подільську духовну семінарію, Київську духовну академію. У 1889 р. був висвячений в сан священника. Служив у церкві, що знаходилась в Кам'янецькому замку.

У 1887-1889 рр. в часописі «Подільські єпархіальні відомості» з'явилися його перші етнографічні та історичні статті: «До історії унії», «Бакота, давня столиця Пониззя» та інші. У жовтні 1889 р. Ю.Сіцинський став членом Подільського історико-статистичного комітету.

З 1892 року він – редактор неофіційної частини місцевої єпархіальної газети, а з 1906 р. – журналу «Православная Подолия». Редагував також праці Подільського Єпархіального історико-статистичного комітету (випуски 6,8, 10, 11, 12).

Особливе місце серед досліджень вченого займає монографія «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний нарис», що вийшла друком 1895 р.

Юхим Сіцинський, керівник музею (1892-1922)

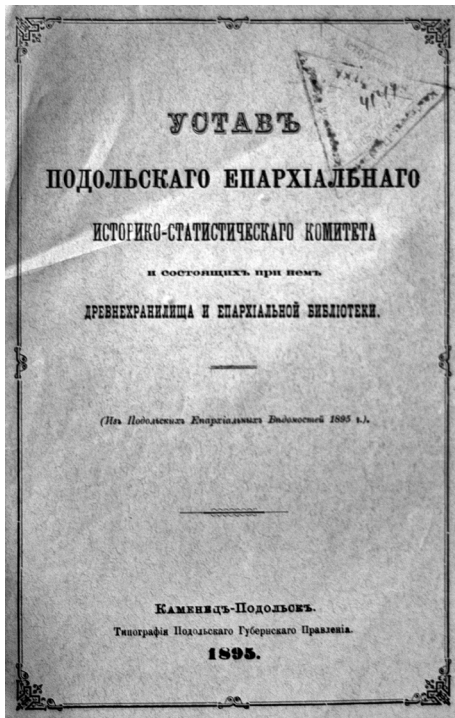
У заснуванні краєзнавчих музейних осередків в Україні велике значення мали археологічні з'їзди, які скликались раз у два роки Московським археологічним товариством. Вони присвячувались переважно історії та культурі регіону, на території якого відбувались.

XI археологічний з'їзд проводився в Києві у серпні 1899 року. Від Подільського історико-статистичного комітету були запрошені М.І. Яворовський та Ю.Й. Сіцінський. Останній виступив на з'їзді з доповіддю «Археологічна карта Подільської губернії».

Під час археологічного з'їзду експонувалась виставка пам'яток археології та етнографії, де з кам'янецького давньосховища було представлено 80 стародруків XVII-XVIII ст., копії фресок Бакотського скельного монастиря.

1895 року Ю. Сіцінський і М. Яворовський склали устав Подільського епархіального історико-статистичного комітету, давньосховища і епархіальної бібліотеки, в якому визначали типи старожитностей, що мали зберігатися у фондах.

До пам'яток церковної старовини відносилися стародруки, рукописи, церковно-

богослужбові книги, православні і греко-католицькі ікони, картини релігійного та історичного змісту, старі антиминоси, церковний одяг. Не заборонялось експонувати старожитності, які мали історичне значення.

Понад 40 років віддав Ю.Сіцінський музейній справі, працюючи спочатку до 1922 р. завідуючим давньосховища (музею), а потім співробітником цієї установи.

Завдяки його величезній енергії, науковому підходу до справи охорони пам'яток, в давньосховище надходили не лише церковні старожитності, але й археологічні знахідки, етнографічний матеріал, експонати, які розповідають про духовність народу, історію краю. Це перетворило музей в справжній культурно-освітній центр, з яким співробітничали люди не байдужі до краєзнавства: художники, фотографи, письменники. Серед них відзначилися невтомний збирач експонатів для давньосховища фотограф Леон Раковський, краєзнавець-антиквар Михайло Грейм, художник Дмитро Жудін та інші.

В кінці XIX ст. давньосховище, що розміщувалось на верхній галереї Казанського собору, вже не вмещувало всіх експонатів. Крім того, розташування колекції старовини при культовій установі, мало замкнений, не дуже доступний для широкого загалу характер. Тому 1900 р. Кам'янець-Подільська міська дума вирішила заснувати міський публічний музей, в основі якого лежали б фонди давньосховища і виділити для нього окреме приміщення.

1901 р. був створений фонд для побудови окремого музейного будинку, в який щорічно виділялось 500 карбованців з коштів комітету та 1% від надходжень свічкового заводу.

*Казанський собор з півдня.
Фото кінця XIX ст.*

Наприкінці 1902 р. подільський губернатор О.О. Ейлер дозволив розмістити давньосховище в казенному подомініканському будинку по вулиці Дворянській (нині – вулиця Домініканська), поряд з Російською публічною бібліотекою. На облаштування давньосховища в новому примі-

щенні було виділено 1780 крб. 50 коп.

Експозиція розміщувалась в двох великих залах і була відкрита для відвідування. Експонати групувались тематично і розташовувалися в шафах і комодах з вітринами. Юхим Сіцінський проводив екскурсії для учнів місцевих та сільських навчальних закладів, які приїздили в Кам'янець-Подільський на канікули.

1903 року за наказом Св. Синоду Подільський історико-статистичний комітет був перетворений в Подільське церковне історико-археологічне товариство. До нього приєднався кам'янецький гурток любителів історії та археології.

Згідно статуту 1903 року, на загальних зборах раз в чотири роки обирався голова товариства, його заступник, скарбник завідувач музею та завідуючий

епархіяльної бібліотеки. Завідувач музею вів записи вступу експонатів, розміщував їх в експозиції, складав річні звіти.

Предмети, освячені при богослужінні, як то Євангелія, хрести, ікони, знаходилися під наглядом особи в священицькому сані і зберігалися в особливих вітринах з хрестами на них.

Юхиму Сіцінському належала велика заслуга в комплектуванні, опрацюванні та каталогізації музейних експонатів.

Уявлення про склад музейних збірок дають опубліковані у 1904 р. каталог стародруків та у 1909 р. каталог пам'яток старовини музею. Колекції музею структурно поділялись на декілька відділів.

Збірку етнографічного відділу складали колекції зразків народної подільської вишивки, писанки, гончарні вироби, тканини і килими. До рідкісних пам'яток народної культури належали дерев'яний плуг із с. Соболівка Гайсинського повіту, музичні інструменти (бандури, ліра, цимбали), атрибути традиційних обрядів.

Археологічний відділ складався з кременевих виробів різного виду, виробів з бронзи, кісток викопних тварин тощо.

У відділі доісторичних та історичних старожитностей знаходилися кольчуга, давньоруський меч, шолом, зразки козацької зброї, цехові значки та печатки, передані в музей міською управою.

Основою відділу церковних старожитностей були старовинні ікони, плащаниці, антими́нси, хоругви тощо.

Серед зразків творів мистецтва виділялися портрети учасника гайдамаччини Івана Гонти та героя українського народу Устима Кармалюка, що належав

жительці м. Бар Могилівського повіту, яка особисто знала подільського народного месника.

Всього у музеї зберігалось 7684 предметів. З них старожитностей первісних – 114, доісторичних та історичних – 266, хрестів, медальйонів, металевих складнів - 138, ікон – 140, антими́нсів – 687, портретів, картин – 666, грамот – 39, рукописів – 121, стародруків – 998, монет, грошових асигнацій – 2968, орденів, жетонів – 81, предметів етнографії – 1304 одиниць зберігання.

1910 року кам'янецькому музею виповнилось 20 років, але він досі не мав належного приміщення. Прогресивна громадськість Кам'янця-Подільського звернулася до міської думи з проханням безкоштовно виділити земельну ділянку під будівництво спеціального будинку для музею.

Церковно-археологічне товариство також надіслало клопотання до єпархіального з'їзду про надання грошової субсидії. Єпархіальний з'їзд, проте, відмовив товариству, пообіцявши надати гроші лише в разі «задоволення потреб усіх духовно-учбових закладів».

Врешті-решт 1910 року міська дума все ж таки постановила надати ділянку землі на розі вулиць князів Коріатовичів та Петроградської (нині вулиці Лесі Українки) церковно-історичному товариству з метою побудови там нового музейного будинку. Однак, лише у 1913 р. ця ділянка була передана церковно-історичному товариству.

Тим часом, у 1911 р. після побудови нового приміщення міського чоловічого духовного училища на Польських фільварках (нині – будівля індустріального коледжу) звільнився двоповерховий будинок на Губерніальній площі. Було вирішено тимчасово

улаштувати у ньому музей та бібліотеку. Церковно-археологічний музей почав функціонувати у цьому приміщенні з 1914 р.

Експозиція музею у новому будинку займала три великі зали на другому поверсі, а бібліотека і читальний зал розміщувалися на першому поверсі. Велика музейна кімната, де колись знаходилась училищна церква, була відведена для зборів духовенства. Її прикрасили портретами подільських архіпастирів, діячів науки та культури Поділля. Попід стінами стояли вітрини з церковними старожитностями.

Найцінніші музейні експонати зберігались у невеликій кімнаті, що була укріплена залізними дверима та ґратами на вікнах.

Щодо побудови експозиції, то в ній практикувався статистичний показ пам'яток старовини, використовувався переважно допоміжний матеріал: фотографії, моделі, муляжі.

Окрасою музейної експозиції була модель старовинного храму містечка Яришев Могилівського повіту Подільської губернії – зразок дерев'яної сакральної пам'ятки.

У 1911 р. в Петербурзькому інституті громадських інженерів був оголошений конкурс на створення проекту нового будинку кам'янець-подільського музею. У лютому 1912 р. на огляд журі, яке складалось з трьох архітекторів, художника і представника кам'янецького товариства, було представлено сім проектів. Першу премію у розмірі 75 крб. отримав студент інституту Д.Дяченко за проект, у якому гармонійно поєднувалися риси адміністративного та культового будівництва.

Губернський інженер Калашников склав безкоштовно кошторис на виконання цього проекту, який

складав 24 тис. крб. У 1914 р. на проведення електричного освітлення музею було виділено 320 крб.

Ю.Сіцінський не залишив надію на побудову нового, більш досконалого приміщення для міського музею. За підтримки Подільського православного єпископа Митрофана він висунув ідею про побудову поряд із новим приміщенням музею на Новому Плані великого єпархіального будинку, де поміщалась б зала для публічних читань, єпархіальна бібліотека та деякі інші установи, що займались б виключно благодійними справами. Йдучи на зустріч побажанням Ю.Сіцінського, Кам'янець-Подільська міська дума 11 березня 1915 р. на своєму засіданні ухвалила рішення про передачу на будівництво музею великої ділянки землі на розі вулиць князів Коріатовичів та Петроградської загальною площею 470 кв. сажень. Частину землі передавали товариству безкоштовно, частину – за помірну ціну.

Ю.Сіцінський зобов'язувався побудувати нове музейне приміщення протягом 1915-1917 років. Якщо б цього не було зроблено вчасно, міська влада мала право повернути цю ділянку назад у міську власність.

На жаль, у несприятливих умовах першої світової війни цей проект так і залишився на папері. Згодом самодержавство було повалено. Після Лютневої революції змінилась система губернської та міської влади. Питання про будівництво нового музейного приміщення на порядку денному міської влади не стояло. На перший план висунулось вирішення різноманітних політичних, соціальних та господарських проблем.

Розділ 2.

Музей у революційні роки (1917-1921 рр.)

У лютому 1917 р. було повалено самодержавство в Росії. Суттєво змінилась ситуація на українських теренах в культурно-освітній сферах. Однак, Кам'янець-Подільський музей продовжував переживати далеко не кращі часи. Продовжувались військові дії на фронтах першої світової війни. В цих складних умовах все частіше лунали заклики до вивезення музейних колекцій до Вінниці. Оскільки належного приміщення для музею у місті над Смотричем не було, надзвичайні земські збори Подільської губернії, які працювали у 1917 р. у Вінниці, прийняли рішення, щоб все земське майно культурно-історичного значення Подільської губернії, а також культурно-історичний відділ Кам'янець-Подільського музею були переведені до Вінниці для улаштування там Подільського обласного музею.

Восени 1917 р., незважаючи на протести з боку членів товариства «Просвіта» та інших культурницьких організацій Кам'янця-Подільського, велику частину експонатів міського музею, зокрема кілька цінних килимів, було перевезено до Вінниці. Щоправда, у Кам'янці-Подільському залишилась цінна колекція гончарного посуду, що була зібрана відомим подільським істориком, головним охоронцем Кам'янець-Подільського музею у 1907-1915 рр. Олександром Прусевичем. До речі, будучи членом міської думи, він багато зробив для збереження музейних цінностей у місті над Смотричем, часто виступав публічно на захист міського музею.

У період Української національно-демократичної революції міська влада Кам'янця-Подільського, намагаючись відновити цілісність колекцій міського музею та йдучи на зустріч проханням Ю.Сіцинського, інших любителів подільської старовини, неодноразово піднімала питання про повернення історичної спадщини до міста над Смотричем.

Зокрема, 15 липня 1918 р. міська дума прийняла рішення: приєднатись до клопотання товариства «Просвіта» про повернення до Кам'янця-Подільського етнографічного музею, який у 1917 р. був переданий вінницькому товариству охорони пам'яток старовини. Врешті-решт, частину експонатів вдалось до міста повернути.

У цей складний період співробітники музею продовжували свою діяльність: як у плані створення нових експозицій та формування колекцій, так і в справі збереження старовинних пам'яток архітектури стародавнього Кам'янця-Подільського. Так, 18 травня 1918 р. на пропозицію Ю.Сіцинського міська дума ухвалила рішення про визнання мінарету поблизу Кафедрального костюлу Св. Петра і

Св. Павла «пам'яткою суспільного значення» та про заборону проїзду для автомобілів поблизу цього храму. По мірі можливостей співробітники музею робили певні заходи щодо очистки території Старої фортеці, де в той час розміщувались різноманітні військові частини. Поряд із об'єктивними труднощами були й суб'єктивні. Наведемо тільки один приклад. Наприкінці березня 1919 р. міська дума відмовила у проханні місцевих краєзнавців передати музею портрет Катерини II, картину «Кам'янець-Подільська фортеця», старовинні речі та карти, що мали історичне значення.

Отже, під час бурхливих революційних подій Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей продовжував працювати. Громадськості міста вдалось не допустити його переведення до інших міст Поділля, хоча частину колекцій та експонатів було передано до музею Подільської губернії, що в цей час створювався у Вінниці.

Розділ 3.

Музей у період політики «українізації»

У листопаді 1920 р. на Поділлі утвердились більшовики. В історії Кам'янець-Подільського музею розпочинається новий етап.

З приходом радянської влади Подільське церковне історико-археологічне товариство припинило свою діяльність, а отже змінився і статус музею. Він був реорганізований з церковно-археологічного в загально-археологічний і втратив зв'язок з релігійними установами.

Загалом же, утвердження більшовиків на теренах Поділля супроводжувалось знищенням або пошкодженням червоноармійцями багатьох історичних будівель. З метою недопущення самовільного пошкодження громадянами пам'яток старовини на початку 1921 р. у Кам'янці-Подільському був створений комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (скорочено – Камподкост). Йому надавалось виключне право реквізиції історичних пам'яток у населення та можливість притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у руйнуванні та знищенні історичних старожитностей. Всі міські музеї та архіви перейшли у відання Камподкосту.

Ця організація об'єднала навколо себе визначних науковців, дослідників історії України, мистецтвознавців. Спочатку комітет очолював відомий український історик П.Клименко, а після його арешту в листопаді 1921 р. місцевими чекістами – спеціаліст по феодалній історії України П.Клепатський. Головним завданням Камподкосту спочатку було збереження старожитностей подільського регіону, які в умовах не-

стабільної політичної ситуації на Поділлі масово вивозились емігрантами та контрабандистами за кордон. З цією метою в квітні 1921 р. П.Клименко звернувся до всіх діячів наросвіти Кам'янецьчини з проханням надсилати до комітету зразки килимів, вишивок, убрання церков, ікони, хрести, інші старовинні речі.

Згодом при комітеті було створено кілька секцій, деякі з яких займались питанням збереження історичних цінностей. Так, археологічно-етнографічна секція на чолі з Ю.Сіцінським ретельно змалювала архітектурно-етнографічні пам'ятки Кам'янця-Подільського, бібліографічно-бібліотечна секція займалась пошуком цінних документів XVII-XVIII ст. в церквах, костельках, синагогах.

Важливим напрямом діяльності Камподкосту була координація музейної праці у місті. В цей час у Кам'янці-Подільському фактично діяли чотири музеї: археологічний на чолі з Ю.Сіцінським, природничий на чолі з Яковом Регулою, художньо-промисловий (керівник – відомий художник та мистецтвознавець Володомир Гагенмейстер) та кабінет мистецтвознавства при Інституті народної освіти (ІНО), яким також завідував Ю.Сіцінський.

Археологічний музей продовжував знаходитись в приміщенні колишнього духовного чоловічого училища. На першому поверсі цього будинку містилась колишня єпархіальна бібліотека. Близько 3 тис. книг були історико-археологічного змісту, а 1 тис. – церковно-історичні видання. Крім того, у шафах, на полицях зберігались архівні матеріали, стародруки.

На другому поверсі в чотирьох кімнатах містились музейні експозиції. Разом з Ю.Сіцінським у музеї працювали два доглядачі. Музей функціонував три дні на тиждень по три години на добу. Грошей та засобів

для існування музею не мав. Становище співробітників археологічного музею, як відмічав його директор у заявах та скаргах до різних інстанцій, було дуже важким. Наприклад, доглядач музею Гржибовський майже рік не отримував заробітної плати, жив за рахунок своїх проданих речей.

Не набагато кращою була ситуація в міському природничо-історичному музеї, який був відкритий у 1913 р. за активної участі відомого професора-зоолога Петра Бучинського та інших членів «Товариства Подільських природодослідників і любителів природи», яке діяло у Кам'янці-Подільському з 1911 по 1916 рр. Музей знаходився у приміщенні на Олександрівській (нині – Соборній) вулиці напроти храму Олександра Невського.

Завідував ним Яків Регула. Уродженець Немирова, він закінчив Подільську духовну семінарію, потім природничий факультет Харківського університету. Згодом викладав фізику, природознавство в різних навчальних закладах, а з 1 серпня 1919 р. був асистентом Кам'янець-Подільського Державного Українського університету на кафедрі ботаніки. Написав кілька монографій та підручників: «Основи ботаніки», «Хвороби рослин», «Шкідники рослин» та інші. Крім того, читав популярні лекції для населення: «Охороняйте пам'ятки Подільської природи», «Музеї, їх розвій та сучасний стан», «Природничо-історичний музей Поділля» та інші.

У грудні 1920 р. Я. Регула звернувся з листом до повітової влади, у якому описав катастрофічний стан природничого музею, який в той час займав 24 кімнати. Одну кімнату займали колекції рослин, другу – рептилій та тритонів. Крім того, у музеї були цінні у науковому плані ентомологічні колекції, опудала тва-

рин, птиць, ссавців, цікава колекція по гончарству (займала сім кімнат), матеріали з мінералогії, геології. У трьох кімнатах розміщувались бібліотека та склад книг «Товариства Подільських дослідників природи».

До революції музей обслуговували п'ять осіб: завідувач музеєм, ботанік, препаратор, кур'єр та наглядач. Однак, з приходом радянської влади в музеї не було завідувача та наглядача. Точного опису книг не було. З червня 1920 р. службовців музею не отримували ні копійки. Музейне помешкання потребувало ремонту. Від холоду та голоду загинули тварини, замерзли рослини. Бажаючих побувати у музеї громадян було багато, але наукова робота у ньому за браком коштів була зовсім відсутня. У наступні місяці деяка допомога музею була надана, але й далі він знаходився у важкому стані, особливо після звільнення «за скорочення штатів» Я.Регули.

Серйозною перешкодою для діяльності музеїв поряд із матеріальними негараздами було адміністративне втручання в їх діяльність з боку різних органів місцевої влади. Особливо це проявилось у 1922 р. під час так званої кампанії «збору церковних коштовностей на користь голодуючих Поволжя». Вона передбачала вилучення релігійних цінностей передусім з діючих храмів Радянської України. Але на місцях місцеві чиновники часто намагались перевиконати план за рахунок культурно-освітніх установ, у тому числі і музеїв.

6 травня 1922 р. спеціальна комісія по вилученню церковних цінностей забрала всі золоті та срібні речі з Кам'янець-Подільського міського археологічного музею та з кабінету мистецтвознавства при ІНО. Члени комісії зробили це начебто на підставі вказівки

з Харкова – столиці УСРР, але офіційного документу голова комісії Пархомов Ю.Сіцінському так і не показав.

Церковні цінності для голодуючих			
по м. Кам'яні			
1)	Домініканський костел: один предмет	3 ф.	12 золотників
2)	Сінагога Рубинштейна: один предмет	2 ф.	12
3)	Сінагога Гиллера: сімь предметів	11 ф.	42
4)	Тринитарський костел: вісім предметів	6 ф.	81 в пол.
5)	Кафедральний костел: тридцять один предмет і лом	25 ф.	88
6)	Вірменський костел: десять предметів і лом	25 ф.	88
7)	Кафедральний собор: тридцять один предмет і лом	40 "	79
8)	Польсько-фільвар. церков: шістнадцять предм. і лом	6 "	14
9)	Велика Сінагога: вісім предметів	23 "	18
	лом срібла	21 "	18
10)	Троїцький монастир: десять предметів і лом	5 "	25
11)	Сінагога Садагурська два предмети і лом	3 "	75
12)	Іоанно-Предтечівська церков два предмети і лом	3 "	16
13)	Александро-Невська церков: вісім предметів	4 "	26
14)	Петро-Павлівська церков: вісім предметів	3 "	40 в пол. зол.
15)	Сайтарна церков: одинадцять предметів	3 "	61 в пол.
16)	Шпигальна церков: сімнадцять предметів	5 "	67
17)	Русько-фільварек. церков: лом срібла	1 "	6
18)	Тюремна церков: одинадцять предметів і лом срібла	5 "	22 з мол.
19)	Сінагога Рубіновича: чотири предмети	4 "	21 золотників
20)	Николаївська церков: чотирнадцять предметів	4 "	72 в пол. зол.
21)	Успенська й Христо Рождественська церков 27 предметів і лом	97 "	94 зол.
22)	Ремесляна сінагога: лом срібла	4 ф.	69
23)	Кабінет мистецтва: 285 предметів	45 "	31
24)	Археологічний музей: 67 предметів і лом	9 "	76
Всього по м. Кам'яні		7 худ.	24 ф. 26 в пол. зол.

З археологічного музею разом із великою колекцією срібних римських та старогрецьких монет і київською гривнею XI ст. було вилучено також цінне Євангеліє дуже великого формату, що датувалось XVIII ст., чотири срібні підставки під Євангеліє, два наперсних хрести, різні церковні прикраси. Забрано було також срібне церковне блюдо вагою близько одного фунта (близько 400 грам) з нерозбірливим надписом православного монастиря. Крім того, члени комісії взяли чашу для богослужіння, кілька срібних речей, які по-варварському відірвали від музейних експонатів релігійного змісту. Про те, що гинуть цін-

ні речі, які збирались багатьма дослідниками подільської старовини протягом багатьох років, радянські функціонери, мабуть, і не думали. Загалом же комісія вилучила з археологічного музею срібних цінностей вагою близько 16 фунтів, 6 лот (понад 6,5 кг).

З кабінету мистецтвознавства при ІНО було реєстровано срібних цінностей загальною вагою понад 53 фунти (близько 22 кг). Було забрано 1669 срібних (переважно польських) та 5 золотих російських монет. Цю цінну нумізматичну колекцію придбав у 1919 р. Кам'янець-Подільський державний український університет у відомого польського історика та нумізмата К.Пуласького, котрий того року, залишивши родинний маєток на Поділлі, емігрував до Польщі.

З кабінету мистецтвознавства забрані були також ікони, які були перенесені сюди із колишньої, закритої більшовиками університетської церкви та ті, що після закінчення першої світової війни потрапили до цієї церкви з різних військових полкових храмів.

Ю.Сіцінський, намагаючись повернути музейні цінності, звернувся до П.Клепатського – тодішнього голови Камподкосту, відомого історика, котрий у свою чергу порушив це питання не тільки перед місцевим повітовим комітетом, а й перед керівництвом Подільського губернського комітету КП(б)У. П.Клепатський особливо наголошував на тому, що інструкція М.Калініна (голови Центрального Виконавчого Комітету Радянської Росії) не давала права вилучати церковні цінності з музеїв, тому просив повернути їх на місце.

Слід зауважити, що П. Клепатський мав великий авторитет серед наукової та педагогічної громадськості міста. Саме його колектив Кам'янець-Подільського ІНО обрав ректором цього інституту на противагу

претенденту від КП(б)У І.Кулику – відомому пролетарському письменнику, тому до його позиції керівництво Подільського губвиконкому не могло не прислухатись. 1013 срібних монет та гривну Київської Русі до музею було повернуто.

Проте, активна громадська позиція членів Камподкосту, які до того ж рішуче протестували проти того, щоб у Кам'янець-Подільській фортеці незаконно знаходився кавалерійський взвод кінної міліції, викликала велике роздратування та незадоволення з боку місцевого партійного активу.

У червні 1922 р. Камподкост був ліквідований. 12 червня 1922 р. всі архіви Кам'янця-Подільського було передано Архівному управлінню Кам'янеччини, а археологічний та природничий музеї – до відділу народної освіти. Художньо-промисловий музей залишився у віданні художньо-промислового технікуму ім. Г.Сковороди (пізніше – художньо-промислової профшколи), кабінет мистецтвознавства – ІНО.

Восени 1922 р. колишнього керівника Камподкосту, тодішнього ректора ІНО П.Клепатського було як «петлюрівця» заарештовано. І хоч його згодом відпустили на волю, до науково-педагогічної роботи у Кам'янці-Подільському він вже не повернувся та виїхав до Полтави.

19 жовтня 1922 р. на підставі наказу Подільської Губполітосвіти №8487 від 7 жовтня 1922 р. розпорядженням Кам'янець-Подільського повітового поліпросвітнього комітету Ю. Сіцінського було звільнено з посади завідувача археологічним музеєм, керівництво яким перейшло до зовсім недосвідченого студента Стойкевича, котрий не мав ніякого досвіду музейної роботи. У цей час повітовий відділ народної освіти проводив часто розпродаж культурних, церковних та

музейних цінностей за кордон. Причому це робилось навіть без дозволу подільської губернської ради.

Ситуація в музейні справі дещо покращилась у 1923 р. Проголошена ЦК КП(б)У, РНК та ВУЦВК політика «українізації» викликала зростання інтересу до краєзнавства, а отже – і до музейної роботи. Краєзнавство розглядалось керівництвом Радянської України як найбільш глибока база українізації. Це призвело до того, що Кам'янець-Подільська міська рада та виконком почали більше уваги приділяти міським музеям. У 1923 р. вони були частково переведені на місцевий бюджет і почали краще фінансуватись.

На початку 1923 р. в археологічному музеї налічувалось 8695 експонатів: 795 портретів та картин, 689 антимінів, 135 рукописів, 1031 стародрук, 1363 етнографічних речей, 3328 монет і т.д. У музеї працювали три особи: директор Стойкевич, науковий співробітник, колишній приват-доцент Кам'янець-Подільського університету, філолог Іван Любарський та Юхим Сіцінський (хранитель фондів), якого знову прийняли на роботу у травні 1923 р., враховуючи його величезний досвід музейної та краєзнавчої діяльності.

У 1924 р. міська влада постановила об'єднати археологічний та природничий музеї в одну установу. Було створено центральний міський музей з двома відділами та 7 співробітниками. Йому було надано нове приміщення: на другому поверсі будинку колишньої міської чоловічої гімназії на площі Карла Маркса (нині – будинок історичного факультету університету). В цій же будівлі в цей час розміщувались також українська трудова школа №1, де директором був визначний діяч українського руху на Поділлі Євген Кондрацький та єврейська міська трудшкола №7.

*Будинок чоловічої гімназії
(тут був музей з 1924 до 1930 р.)*

Директором тепер вже об'єднаного музею 15 травня 1924 р. було призначено відомого подільського краєзнавця, до революції керівника міського чоловічого духовного училища, а потім професора Кам'янець-Подільського університету

*Опанас Неселовський,
директор музею
(1924-1929)*

Опанаса Неселовського.

На початку ХХ ст. він відіграв велику роль у релігійному та культурно-освітньому житті міста. Будучи вихідцем з небагатої брацлавської міщанської родини, О.Неселовському вдалося із відзнакою закінчити у 1891 р. Київську духовну академію, де він був залишений професорським стипен-

діагом. Однак, через несприятливі матеріальні умови йому довелось відмовитись від продовження наукової кар'єри. З 1893 р. О.Неселовський викладав літургію та гомілетику у Подільській духовній семінарії, а з 1904 р. керував міським чоловічим духовним училищем.

Крім того, активно займався пошуковою краєзнавчою та науково-популярною діяльністю. Його праці на релігійну та мистецьку тематику, зокрема «Про християнську іконографію», «Про православно-християнський правопис», «Плащаниця» та інші, були надруковані в «Подільських єпархіальних відомостях», інших православних виданнях Поділля.

Свідченням великого авторитету О.Неселовського серед кам'янчан було те, що у 1919 р. його було обрано екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету, де він викладав на богословському факультеті.

За радянських часів О.Неселовський спочатку був головою факультету професійної освіти при ІНО, але після його ліквідації був звільнений із академічного персоналу. Нова атеїстична влада з підозрою ставилась до колишнього священика. Щоб виявити свою лояльність комуністичним ідеям він змушений був читати антирелігійні лекції у клубах та сельбудах, а у часописах – писати антирелігійні статті та повідомлення.

І все ж його прихід на посаду завідувача Кам'янець-Подільського музею мав позитивне значення. Він добре знав історію Поділля та її особливості, мав великий досвід у зборі та дослідженні історичного матеріалу.

Деякий час у зв'язку з переїздом до нового будинку музей не функціонував і відновив свою роботу 1 лютого 1925 р. За короткий час колектив музею

підготував 41 виставку, яку відвідало 2375 осіб. У 1925 р. в історико-археологічному відділі зберігалися 9454 експонати, а в природничому – 1830. При цьому слід вказати на таку цікаву деталь як роздільне фінансування музею: якщо історико-археологічна секція фінансувалася з державного бюджету, то природнича – з місцевого.

Можливо, ця ситуація і призвела до того, що у травні 1926 р. природничий відділ за браком коштів у міському бюджеті було передано сільськогосподарському інституту (СПІ), який фінансувався з Харкова.

У 1927 р. за наказом окружної влади у Кам'янці-Подільському розпочалось створення спеціального відділу революції

Співробітники Кам'янець-Подільського музею підтримували наукові контакти з багатьма науковими і освітніми установами СРСР: Ленінградським інститутом Археологічних технологій, Харківською науково-дослідною кафедрою, Вінницькою філією бібліотеки ВУАН, з міськими ІНО та СПІ, студенти яких використовували матеріали музею для написання своїх наукових праць.

Співробітники музею активно займались науковою роботою. Зокрема, О.Неселовський використав музейні матеріали для вивчення метрології Поділля, а також дослідження економіки та побуту подільського селянства. Наслідком його праці стала стаття «Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст.», що була надрукована в збірнику Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри.

Ю.Сіцінський написав за кілька років такі праці: «Про скриньові кам'яні гроби на Поділлі та в Галичині», «Про розшуки трипільської культури на Кам'янеч-

чині», що були подані до друку до Всеукраїнської архівної комісії. Крім того, частину його робіт надрукувала Вінницька філія Всеукраїнської бібліотеки. Активно підтримував наукові контакти Ю.Сіцінський з визначним істориком України М.Грушевським, якому надсилав на рецензії свої праці. В той же час музей придбав кілька томів «Історії України-Русі» М.Грушевського.

Колектив Кам'янець-Подільського музею за підтримки місцевої влади продовжував пошук експонатів для поповнення і створення нових колекцій. Так, з метою пошуку експонатів сакрального змісту, у вересні 1925 р. О.Неселовський увійшов до окружної комісії, що перевіряла культове майно релігійних громад і зумів отримати деякі церковні речі як музейні експонати. Цим самим вдалось зберегти цінні історичні речі від можливого продажу за кордон, або взагалі знищення з боку місцевих чиновників.

У середині 1920-х окружна влада тісно пов'язувала музейну справу з краєзнавчою діяльністю. В липні 1926 р. був створений Кам'янецький окружний краєзнавчий комітет, який очолив голова окружного плану М.Андреев. До комітету увійшло понад 300 осіб, і серед них – члени міської ради, співробітники державних установ, господарських організацій. Завдяки підтримці міської ради і виконкому комітет згодом створив широку мережу краєзнавчих гуртків та організацій в школах, підприємствах, радянських та професійних установах. Діяльність Кам'янецького окружного комітету особливо відмічалась Центральним українським краєзнавчим комітетом на шпальтах часопису «Краєзнавство».

У червні 1925 р. в приміщенні археологічного музею було створено Кам'янецьке наукове при ВУАН

товариство, яке мало серед інших краєзнавчу та історико-філологічну секції. На 1 січня 1928 р. у ньому налічувалось 97 членів: відомих науковців міста, краєзнавців. Певна увага приділялась членами товариства і організації музейної роботи. Однак, на відміну від окружного краєзнавчого комітету, наукове товариство майже не отримувало допомоги від владних структур. Очевидно, в першу чергу через те, що у ньому активно працювали колишні активні борці за незалежність України: Ю.Богацький (голова товариства), Ю.Філь (науковий секретар) та інші.

Співробітники музею активно брали участь в різних суспільно-політичних заходах, які організовувала місцева влада. Вони читали лекції на різноманітну тематику в клубах для червоноармійців, селян та робітників, пропагували серед населення «марксистський світогляд». Можна собі тільки уявити, як це важко було робити колишнім священикам О.Неселовському та Ю.Сіцінському, які не один рік віддали служінню церкві. Крім того, співробітників музею залучали до лекційної роботи серед учнів та до проведення екскурсій для учасників з'їздів рад, профспілкових та комуністичних зібрань тощо.

Найбільшою заслугою співробітників музею стало те, що завдяки їхнім неодноразовим клопотанням та проханням, листам до вищих інстанцій у 1928 р. постановою Ради Народних Комісарів УСРР замок-фортецю в місті Кам'янці-Подільському з усіма оборонними спорудами, Польською і Руською брамами і вежею С.Баторія було оголошено державним історико-культурним заповідником і виділено 1 тис. карбованців на його ремонт та утримання.

Штат музею у 1928-на початку 1929 р. складався з трьох осіб замість необхідних шести. До того ж

Ю.Сіцинський поряд з роботою у музеї обіймав посаду охоронця Кам'янецької фортеці.

Зміна політичної ситуації в УСРР наприкінці 1920-х рр. суттєво вплинула на діяльність музею. Починаючи з 1928 р. на адресу міського музею починають лунати критичні нотки з боку місцевої преси. Його роботу критикували за те, що «він має надто вузьке завдання й те, стан роботи музею майже статичний (непорушний)». Місцевою владою фактично було висунуто вимогу: перетворити археологічний музей в краєзнавчий заклад, а при ньому залишити лише археологічний підвідділ.

Меті перетворення політично нейтрального музею в осередок комуністичної пропаганди слугував відкритий 20 травня 1928 р. в Будинку Робітників освіти «Музей революції». Там були представлені експонати, що розповідали про революційну боротьбу на Поділлі починаючи з 1905 року. Велике місце в експозиції музею було відведено темі про організацію Державного Українського університету у Кам'янці-Подільському. Зокрема, відвідувачі могли побачити оригінал грамоти гетьмана Павла Скоропадського про його відкриття. До речі, у наступні роки створення цієї експозиції стане одним із звинувачень їх авторам.

У період політики «українізації» Кам'янець-Подільський музей був одним із головних осередків культурно-освітнього життя на Поділлі. Співробітники музею підтримували наукові зв'язки із визначними українськими істориками, включаючи академіка М.С. Грушевського. Завдяки діяльності музею Кам'янецьчина стала одним із осередків краєзнавчого руху і Радянській Україні. Однак, наближались трагічні часи, які негативно позначились на діяльності музею.

Розділ 4.

У вирі сталінського терору

Наприкінці 20-х рр. тоталітарна влада СРСР взяла відкритий курс на відновлення репресій щодо діячів української культури, що не могло не позначитись на діяльності музею.

У березні 1929 р. змінився його директор. Замість важко хворого О.Неселовського новим керівником цієї установи було призначено Б.Ласка, який не мав ніякого досвіду музейної роботи. Цього року сталінська влада розпочала гоніння проти визначних українських діячів культури, освіти. Так, улітку 1929 р. було заарештовано Ю.Сіцінського, якого безпідставно звинуватили у тому, що він начебто проводив «антирадянську, націоналістичну роботу в науковому товаристві при ВУАН, згуртував навколо себе контрреволюційну молодь і т.д.». Своє 70-ліття вчений зустрів у в'язниці. ДПУ мало намір залучити справу Ю.Сіцінського до сфальсифікованого наступного року великого публічного процесу над міфічною «Спілкою визволення України», однак через стійкість науковця цей намір не вдался. Врешті-решт Ю.Сіцінський був визволений з-під арешту та виїхав згодом на кілька років до Київської Лаври.

Цього року припинило діяльність наукове товариство, що діяло при Кам'янець-Подільському музеї, а деякі його члени (Ю.Філь, Д.Богацький) були заарештовані за тими ж звинуваченнями, що Ю.Сіцінський.

Свідченням партійного тиску на музейну справу стало те, що у вересні 1929 року Кам'янець-Подільський археологічний музей було реорганізовано в окружний краєзнавчий, який повинен був скла-

датись з таких відділів: природничого, матеріальної та духовної культури, громадсько-організаційного і окремого відділу революції. Крім того, до окружного музею повинні були увійти музей санітарної освіти, архіви з костьолів, старовинні книги з інститутських бібліотек тощо. Крім того, передбачалось для музею надати великий зал для проведення лекцій, вистав, демонстрування кінофільмів. Музею в черговий раз «змінювали прописку». Йому надали кілька кімнат у Будинку робітників освіти.

Що стосується колишнього приміщення музею, то 16 липня 1929 р. міська рада постановила: «Ураховуючи гостру потребу Зоотехнічного інституту, комісія вважає можливим використання помешкання музею, що звільняється, під гуртожиток».

Влітку 1930 р. у Радянській Україні було проведено чергову адміністративно-територіальну реформу. Окружний поділ було скасовано. У зв'язку із цим постало питання про ліквідацію Кам'янець-Подільського окружного музею. 14 серпня 1930 р. Наркомат освіти УСРР постановив музей у Кам'янці-Подільському ліквідувати, а його майно передати до Вінницького крайового музею.

Це рішення обговорювалось на засіданні Кам'янець-Подільської районної народ освіти 6 жовтня 1930 р. Було визнано, що «за останні роки через недооцінку значення музею він кілька разів перекидався з одного місця на інше, через що багато експонатів попсувалось, а деякі взагалі були знищені». І хоч завдяки окружному партійному комітету та виконкому для музею було виділено відповідне приміщення, його недооцінка з боку місцевих службовців як «культурного чинника» призвела до того, що у нього почали відбирати кімнати для створення клубів та різних

інших установ. Саме таке байдуже ставлення до музею і стало причиною того, що Укрнаука та Наркомат освіти УСРР, яким в той час підпорядковувались республіканські музеї, вирішили перенести музей до іншого міста.

Проте, секція народів Кам'яниччини вважала за необхідне просити президію міської ради закріпити приміщення, що було раніше виділено для музею тільки за ним і тим самим створити необхідні умови для його належного функціонування. Керівники культурно-освітнього сектору просили центральні органи влади, щоб музей залишився у Кам'янці-Подільському. При цьому вони зобов'язались забезпечити його всім необхідним та перевести його на місцевий бюджет.

Така позиція міської ради Кам'янця-Подільського, на чолі якої в той час був відомий вже нам Іван Кулик – відомий діяч КП(б)У, мабуть, вплинула на рішення Укрнауки відмінити свою попередню постанову. Музей залишився у місті над Смотричем.

У липні 1931 р. працівники музею брали участь в археологічних дослідженнях на півдні Кам'янець-Подільського району, зокрема на території між м. Жванець та с. Студениця.

Однак, у 1930-ті роки місцева влада відновила практику ревізії музейних цінностей. У 1932 р. проводилася робота по вилучення окремих груп експонатів з фондів музею, наприклад, килимів. Зокрема 13 вересня 1932 р. директор Кам'янецького музею повідомляв, що у фондах даної установи зберігається два перських килими – фарагони, які держава вимагала передати в розпорядження Комітету державного експорту.

Музейні працівники у цей час вже не подавали свій голос за збереження культових споруд у місті. У 1932 р. міською владою було розібрано Український (колишній Казанський) православний собор, з якого власне кажучи і розпочалась історія Кам'янець-Подільського музею. Цього ж року така ж сумна доля спіткала середньовічну Свято-Троїцьку церкву. Майно цих храмів, включаючи ікони, хрести, дзвони було або пограбовано, або знищено.

Співробітники музею у 1930-ті роки працювали в умовах політичного терору. Від них вимагали створення заідеологізованих виставок та експозицій, часто дорікали за їхній «націоналістичний зміст», наказували вилучати як «шкідливі» та «контрреволюційні» деякі експонати, пов'язані з добою Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР тощо. Персонал музею часто змінювався.

У 1932 р. директором Кам'янець-Подільського історичного музею було призначено Антона Беньковського. Уродженець Варшави, він вже із студентських років активно включився у революційну боротьбу проти царизму. З 1906 по 1917 рік був членом соціал-демократичної партії Польщі та Литви. Кілька разів заарештовувався царським урядом за антиурядову діяльність.

У 1917 році вступив до партії більшовиків. У 1920-ті роки працював на різних державних і адміністративних посадах і УСРР, Однак, у 1929 р. мабуть за якусь провину його відрядили до Кам'янця-Подільського на посаду інспектора польських шкіл Кам'янецьчини. Потім працював завідувачем міською польською школою, згодом викладав історію на робітничому факультеті Кам'янець-Подільського силікатного інституту, однак згодом з цієї посади був усу-

нутий через те, що студенти «скаржились на немарксистське викладання А.Беньковським історії».

Після цього його було призначено директором Кам'янець-Подільського музею, хоч колишній професійний революціонер не мав ніякого досвіду музейної чи краєзнавчої роботи.

У 1935 році на Поділлі прокотилась широка кампанія закриття та нищення церков, інших релігійних об'єктів. Слід віддати належне співробітникам Кам'янець-Подільського музею та його директору, які клопотались перед місцевою владою про передачу ікон, хрестів, дароносиць, інших культових речей до музеїв. Таким чином, це рятувало їх від знищення.

Наслідком цих прохань стало те, що 17 червня 1935 р. Вінницький обласний виконавчий комітет зобов'язав членів Кам'янець-Подільської міської ради уважно переглянути культове майно закритих молитовних будинків і при «вилученні» культового майна відібрати для музеїв такі речі: старовинні ікони XVII-XVIII ст., ікони із зображенням царів, царської сім'ї, в сільських церквах – місцевих поміщиків та магнатів; ікони з надписами, що вони подаровані тим чи іншим поміщиком або магнатом з того чи іншого приводу; ікони, намальовані відомими російськими художниками В.Васнецовим та В.Тропініним; старовинні книги (друковані чи рукописні, або написані на пергаменті); церковне листування з благочинним вікарієм та єпархіяльним правлінням, Синодом; літописи села, містечок. Завдяки цьому рішенню вдалось зберегти для нащадків багато цінних церковних речей.

Значно гіршою була в цей час справа із збереженням культових споруд. Так, 15 червня 1935 р. відділ НКВС Кам'янця-Подільського просив міську раду

прискорити розгляд питання про розібрання середньовічної Іоанно-Предтеченської церкви. Зрозуміло, що в тих умовах це звучало як наказ до негайного виконання. Виконуючи його, через десять днів міська рада дала дозвіл розібрати цю одну із найбільш старовинних православних церков Поділля, а будівельний матеріал зобов'язала передати на будівництво нової міської в'язниці. Очевидно, що кількість репресованих все збільшувалась і для їх утримання потрібна була ще одна тюрма. Згодом така ж сумна доля чекала церкву Олександра Невського – найбільший православний храм міста.

Цього року знову постало питання про нове приміщення для музею. Міське керівництво планувало у тодішньому музейному будинку побудувати «палац»! А 29 жовтня 1935 р. президія Кам'янець-Подільської міської ради, «йдучи на зустріч трудящих мас і виконуючи їх побажання», ухвалила рішення про закриття Кафедрального Петропавлівського костюлу та передачу цього храму під нове приміщення міського музею. Була створена спеціальна комісія, яка займалась вивченням культового майна костюлу, до якої увійшов і представник від музею Матвеев.

Постановою президії ЦВК УСРР від 4 грудня 1935 р. (протокол №18, пункт 38) це клопотання міської ради та «працюючих мас» юридично було підтверджено. З 20-го січня 1936 року розпочався процес перевезення музейних експонатів з будинку робітників освіти до Кафедрального костюлу.

З одного боку, такий захід місцевої влади можна оцінити як наругу над християнською святинєю, з іншого боку, якщо згадати долю інших православних та католицьких храмів Поділля, які були або знищені, або у кращому випадку перетворені в зерносховища

чи культустанови, така акція дозволила зберегти історичний вигляд унікального храму, орган, головний вівтар, фрески, більшість ікон і т.д.

1935 року відбулась ще одна подія, яка має пряме відношення до збереження історичної спадщини Кам'янця-Подільського: було створено Кам'янець-Подільський державний заповідник із невеликим штатом співробітників. Парадоксально, що він розпочав діяти якраз в момент нищення багатьох старовинних об'єктів міста!

Проте, становище із організацією музейної роботи у місті продовжувало залишатись незадовільним. Співробітникам музею вдалось за півтора року організувати у Кафедральному костьолі експозицію тільки природничого відділу. Матеріали інших відділів (у тому числі найбільш цінного та важливого – історичного) були запаковані в ящики та поступово псувались.

Місцева преса різко критикувала робота директора музею А.Беньковського та керівника заповідника Андреева у тому, що вони «нічого не роблять», хоч на утримання музею держава щорічно виділяла 41 тис. крб., заповідника – 16 тис. крб. Крім того, у часописах відмічалось, що в музеї та заповіднику працюють малокваліфіковані спеціалісти. А де їм було взятись в умовах масових репресій сталінізму проти працівників освіти, культури, науковців Радянської України!

Вихід із цієї невтішної ситуації влада вбачала у злитті музею та заповідника, у створенні на території Кам'янець-Подільської Старої фортеці своєрідного «музейного містечка». На початку 1937 р. назви та штати двох установ були об'єднані. У цей час у Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику працювали наступні працівники: А.В. Бень-

ковський (директор), Г.В. Андреев (заступник директора по науковій роботі), М.К. Круцкевич (науковий співробітник), М.К. Матвеев (екскурсовод), М.П. Кравченко (завідувач фондами), О.П. Кисільова (лаборант-рахівник), Г.С. Пустовойтенко (художник), І.Єфремова, О.Єфремова (вартові). Крім того, тимчасово працювали Т.П. Абраменко, О.В. Зольфер.

У трагічному 1937 р. за сфальсифікованими звинуваченнями було репресовано кількох працівників музею. Так, 19 вересня 1937 р. як «агента польської розвідки» було заарештовано А.Беньковського. Його безпідставно звинуватили у тому, що він нібито, будучи членом «Польської організації військової», проводив шпигунську діяльність на користь Польщі. Серед багатьох інкримінованих звинувачень було і те, що А. Беньковський створив музейну експозицію, яка вихваляла Головного Отамана УНР С.Петлюру, інших діячів УНР. Слідство тривало лише кілька тижнів і 19 жовтня 1937 р. А.Беньковський був страчений. Репресували і деяких інших співробітників музею, зокрема М.Круцкевича, якому, на щастя, вдалось пережити сталінське лихоліття. Під час сталінського терору загинули і колишні керівники Кам'янець-Подільського музею І.Любарський та В.Храневич, які хоч недовго, очолювали його на початку 20-х рр. Репресовано було і Г.Андрєєва.

У цих умовах неможливо було говорити про задовільну роботу музею. Коштів на його належне утримання державою майже не відпускалися.

Щоправда, після створення Кам'янець-Подільської області ситуація з фінансуванням дещо покращилась, оскільки музей отримав статус обласного. Станом на 1 серпня у ньому працювало 10 осіб, з них 4 – наукові співробітники. В грудні 1938 р. дирек-

тор музею Е.І. Вербицький, науковий співробітник Н.А. Стефанович, екскурсовод М.К. Матвеев склали «дефектний акт», в якому було розписано ті заходи, які потрібно було провести щодо реставрації башт, як тоді називали «Турецької фортеці».

У 1939 р. Кам'янець-Подільський краєзнавчий музей відвідало близько 3500 відвідувачів. Загалом музей справляв непогане враження, але відвідувачів часом вражали безграмотність на стендах та стінах музейного приміщення.

У 1940 р. вже новий директор обласного краєзнавчого музею О.Горець розробив план щодо вдосконалення роботи по збереженню пам'яток історії у місті. Дирекція музею разом із обласним комітетом по охороні пам'яток порушили питання про звільнення башти Баторія (Кушнірської) від товарних складів артілі «Ударник», про необхідність збереження та охорони Нової фортеці. Щоправда, далеко не всі ці наміри були реалізовані на практиці. Подальшій праці Кам'янець-Подільського музею завадила Друга світова війна. Такими були перші п'ятдесят років в історії Кам'янець-Подільського історичного музею.

Розділ 5.

Під час воєнного лихоліття

22 червня 1941 р. розпочалась радянсько-німецька війна. До лав Радянської армії було мобілізовано тодішнього директора музею Василя Щеглова. Тимчасово заклад очолив А.Потапов. Співробітники музею, незважаючи на важкі умови воєнного часу, продовжували працювати, відкривали музей для огляду.

10 липня розпочалась нацистська окупація. Оскільки окупаційна влада сприяла відновленню релігійних громад, Кафедральний костюл, де до війни були відділи зоології, географії, палеонтології та атеїзму, був повернутий римо-католикам, де відновились релігійні служби. Велика кількість експонатів була звалена в прибудові костюлу. Для музею залишили лише пристінні будівлі на території Старої фортеці.

Згідно розпорядження міської управи музей продовжував працювати. Його головна експозиція у фортеці була відкрита для огляду. Однак, її перед відкриттям ретельно оглянули представники окупаційної влади. Все «радянське» було наказано знищити, багато документів вилучено. Якщо попередня експозиція прославляла радянський тоталітаризм, то нова повинна була відображати успіхи німецьких загарбників.

Очоловав музей під час німецької окупації Т.Уласюк. Разом з ним працювали наукові співробітники В.Георгієвський, В.Матвеев, прибиральниця О. Кисельова.

Наукові співробітники проводили екскурсії, часто публікували історико-краєзнавчі замітки та стат-

ті в часописі «Подільський», що був офіційним органом Кам'янець-Подільського окружного комісаріату (виходив з вересня 1941 р. до березня 1944 р.). Так, В.Матвеев опублікував статті про передмістя Карвасари та Панівецький замок, а В.Георгієвський коротко висвітлив історію Кам'янець-Подільського археологічного музею особливо зупинившись на питаннях репресій з боку радянської влади щодо музейних працівників.

Однак слід визнати, що ряд публікацій мали яскраво виражений тенденційний характер, оскільки були написані на замовлення німецької влади. Вони мали очевидну політичну мету довести читачам велику прогресивну роль німецьких переселенців у історії нашого краю, вони містили і цікаві історичні про минуле подільського краю. Так, у квітні 1943 р. В. Георгієвський у великій статті «Німці на Поділлі» намагався перебільшити роль німців у промисловому та сільськогосподарському житті України. З багатьма висновками автора погодитись не можна, однак деякі факти заслуговують на увагу з боку істориків. Зокрема, автор стверджує, що засновником цукрової промисловості на Поділлі був генерал-барон Гейсмер, котрий у 1834 р. створив у Городку перший цукровий завод на Поділлі, а його дружина 1859 р. відкрила першу порцелянову фабрику.

Автор високо оцінив внесок німецьких губернаторів Подільської губернії (Баумгартена, Берхмарна та інших), які, на його переконання, дуже багато зробили позитивного для розвитку краю. Згадав автор і відомого лікаря Фаренгольца, на кошти якого були побудовані сходи, що ведуть з Старого міста до Польських фільварок та власницю першого пивоварного міського заводу баронесу Юній. Можливо, саме

цю публікацію пригадали В.Георгієвському у 1945 р., коли він був заарештований співробітниками НКВС, а потім загинув у сталінських таборах.

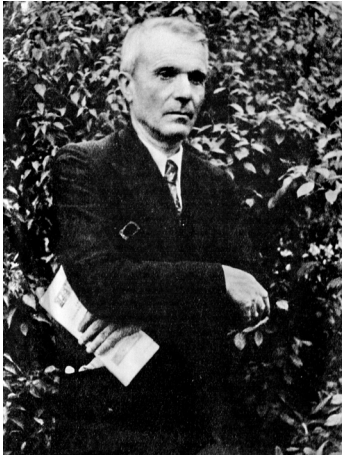
Цікавою сторінкою в історії музею було те, що у 1943 р. коли нацистські окупанти вивозили музейні колекції з України, деякі цінні експонати були на території Кам'янець-Подільської фортеці. Так, сучасна дослідниця Я.Музиченко пише, що директор Полтавського музею К.Моценко намагався вивезти за кордон цінні килими, зразки народного одягу та інші. Ця евакуація проходила через Кам'янець, а потім більшість експонатів були вивезені до Кенігсберга (Східна Прусія). До речі, за деякими даними окремі експонати відомої на весь світ і на жаль втраченої Бурштинової (Янтарной) кімнати, що була вивезена німецькими агресорами з тодішнього Ленінграду, також кілька тижнів зберігались на території фортеці!

На початку 1944 р. робота міського музею фактично занепала, а під час боїв за визволення Кам'янця-Подільського від німецьких окупантів фактично не велась.

Розділ 6.

Музей у відбудовний період

Наприкінці березня 1944 р. Кам'янець-Подільський був визволений від німецьких окупантів. Воєнні дії, які відбувались недалеко від Старої фортеці, негативно позначились на роботі міського музею, що розміщувався у фортечних будинках. Його корпуси були зруйновані. В одному із фортечних корпусів в єдиній кімнаті містились працівники Т.Уласюк (директор), О.Кисельова, В.Матвеев. Війна завдала великих збитків музею, з фондів якого нацистськими окупантами були вилучені цінні колекції з нумізматики, етнографії, історичних документів. Зникли сотні античних, литовських, польських монет, картини польських, російських художників, колекції середньовічної зброї, чимало грамот польських королів XV-XVII ст. тощо. Була пограбована бібліотека музею, а чимало книг знищено.

*М.Матвеев, директор
музею (1944-1945)*

Першого квітня 1944 р. після мобілізації Т.Уласюка до лав Радянської армії музей тимчасово очолив Михайло Костянтинович Матвеев. Майже все своє життя він провів у місті над Смотричем. Зокрема, тут він у 1908 р. закінчив Подільську духовну семінарію, потім працював у відомій у місті типографії Киржацького, брав участь у подіях першої світової війни, за що був нагороджений цар-

ською владою Георгієвським хрестом. У 1922 р. за порадою лікарів залишив працю коректора у типографії і за пропозицією тодішнього директора музею Ю.Сіцінського був прийнятий на посаду екскурсовода у музей. На цій посаді пропрацював до травня 1938 р. За ці роки був у 1929 р. заарештований місцевим відділом ГПУ Ю.Сіцінський, звільнений за політичними мотивами керівник музею у 1924-1929 рр. О.Неселовський, а у 1937 р. репресований директор цього культурницького закладу середини 30-х рр. В.Беньковський, якого оголосили учасником так званої «Польської організації військової».

М.Матвєєву вдалось пережити усі ці репресії. З липня 1938 р. до 5 липня 1941 р. він працював молодшим науковим співробітником Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею. У своїй післявоєнній автобіографії М.Матвєєв написав, що за часів німецької окупації з музею він був звільнений і переслідувався нацистськими окупантами. Однак, на шпальтах часопису «Подільнин», який видавався за часів німецької окупації, є кілька історичних дописів М.Матвєєва, зокрема про Пановецький замок і у них він вказаний як науковий співробітник музею. Тобто є всі підстави вважати, що і у цей час Микола Костянтинівич працював у музеї, але скрив цей факт від радянської влади, побоюючись переслідувань. Адже саме за співробітництво з нацистами був заарештований науковий працівник В.Георгієвський.

Гонінь з боку радянської влади М.Матвєєву вдалось уникнути. Можливо через те, старша донька була одружена з генерал-майором С.В. Анісімовим, який у цей час проживав у Москві, а чоловік молодшої дочки загинув у катастрофічній для Радянської армії битві під Харковим улітку 1942 року.

Музейна експозиція. Старий замок. 1944 р.

Після звільнення міста від німецьких загарбників 1 квітня 1944 р. Кам'янець-Подільським міським відділом освіти М.Матвеев був призначений директором історико-краєзнавчого музею. Цю посаду він займав трохи більше року. У грудні 1945 р. директором Кам'янець-Подільського історичного музею стала М.А. Приходько. Вибір цієї кандидатури яскраво ілюструє тогочасну політику радянської влади щодо музейної справи. Матрона Абрамівна мала початкову освіту, до війни працювала на партійній роботі в різних закладах та підприємствах, які не мали нічого спільного з історією чи краєзнавством. У воєнний період працювала в апараті Новосибірського обкому партії, потім секретарем кількох районних комітетів партії цієї ж області. Отже, на зміну таким знавцям

музейної справи як Є.Сіцінський чи О.Неселовський до керівництва музеєм прийшла особа, яка взагалі не зналася на музейно-краєзнавчій роботі, але мала великий досвід партійної роботи. Можна стверджувати, що радянська влада у післявоєнні роки дивилась на музеї в першу чергу як на джерело радянської пропаганди, і не розцінювала їх як важливі осередки збереження культурної спадщини. М. Приходько пропрацювала на посаді завідувача музеєм до лютого 1949 р, коли її перевели на більш високу посаду завідувачем відділу культури Кам'янець-Подільського міськвиконкому.

Офіційно Кам'янець-Подільський історичний музей був відновлений рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР 1 липня 1946 р. Спеціального приміщення він не мав. Музейні експонати знаходились у сирих фортечних будівлях, які не були пристосовані для експозицій. У них обвалився дах і будинку вимагали ремонту, який не проводився із-за відсутності коштів та матеріалів.

10 вересня 1946 р. праця Кам'янець-Подільського музею спеціально заслуховувалась на засіданні міської ради. Бюро міськради констатувало, що великим досягненням для музею було те, що 1 липня 1946 р. йому постановою Ради Міністрів УРСР надала статус музею республіканського значення. За сім місяців музей відвідало 13437 людей. Однак, було відмічено чимало недоліків. Зокрема, вказувалось, що дуже повільно проводиться реконструкція історичного відділу. Тимчасові, створені у спішному порядку, виставки із трофейної німецької зброї та фауни Поділля були не систематизовані, екскурсії «не пов'язувалися з біжучими завданнями соціалістичного будівництва і не цілком правильно відображали наукове і історичне

значення». Директор музею М.Приходько не приділяла належної уваги питанню збору нових експонатів та комплектації фондів. Працівники музею не брали участі у тих археологічних розкопках, які на теренах Кам'янець-Подільського району проводили дослідники Академії наук.

Міська рада постановила: просити Кам'янець-Подільський обком КП(б)У порушити клопотання перед ЦК КП(б)У та Міністерством освіти України про прискорення розв'язання питання про повернення будівлі Кафедрального костюлу музею з метою скорішого оформлення історичного відділу у помешканнях фортеці. Директора музею зобов'язали до першого січня 1947 р. відремонтувати всі будівлі на території фортеці, створити чотири відділи музею, з трьома старшими науковими працівниками і двома екскурсоводами. Окремим пунктом у резолюції міської ради містилась вимога негайно звільнити частину фортеці від складів військових частин. Час від часу військові влаштовували на території фортеці навчання з стрілецької зброї, не даючи можливості нормально проводити екскурсії. Для більш ефективної діяльності планувалось залучити до співпраці з музеєм кафедру історії учительського інституту та вчителів істориків.

Наприкінці 1946 р. музею знову повернули будівлі Кафедрального костюлу. Під час сталінських репресій проти римо-католицької громади у 1936 р. він був закритий і згодом у ньому розмістився природничий відділ міського музею. Під час Другої світової війни він був повернутий вірним і тут проводились богослужіння. Однак, директор музею М.А. Приходько у неодноразово зверталась до місцевої влади та різних центральних інстанцій, щоб Кафедральний костюл знову повернули до музею. Це прохання, незважаю-

чи на скарги римо-католицької громади, місцевою владою було задоволено. Постановою Ради Міністрів СРСР від 19 вересня 1946 р. музею знову віддали приміщення знову закритого Кафедрального костюлу. Тут почали створюватись музейні експозиції та розмістились фонди.

У післявоєнні роки музей мав назву «Історичний музей» і був підпорядкований Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР. На початку 50-х рр. він офіційно став називатись «Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник» і підпорядковувався Головному управлінню культурно-освітніх установ Міністерства культури УРСР.

У 1947 р. рішенням Ради Міністрів Радянського Союзу Кам'янець-Подільська фортеця була визнана історико-культурним і архітектурним заповідником всесоюзного значення, що значно підвищило увагу і до міського музею. Цього року на запит центрального радянського керівництва керівництвом музею був складений детальний звіт про стан фортеці. Першого грудня 1947 р. до Києва надійшла детальна доповідна записка про стан музею у післявоєнний період, підготовлена тодішнім директором музею М.Приходько. У цьому документі говорилося про те, що у 1947 р. на відновлення історичних пам'яток Кам'янця-Подільського архітектурним управлінням при Раді Міністрів УРСР було виділено близько 345 тис. карбованців. Був створений трест «Будмонумент», котрий безпосередньо займався відновлювальними роботами у місті над Смотричем. За кілька місяців були в основному відреставровані Донна (Денна), Чорна башти, очищені від завалів фортечні будинки та переходи. Гірше були справи з відновленням інших міських історико-

архітектурних пам'яток: Ратуші, Домініканського костюлу, вірменської каплиці та інших, оскільки не вистачало будівельного матеріалу та відсутності заробітної плати для будівельників. У листопаді 1947 р. Приходько складала детальний кошторис відбудови музейних об'єктів (Фортеці та Кафедрального костюлу), який включав у себе необхідні витрати на ремонт фортеці, фортечних будинків, очистку колодязя, затрати на придбання нових музейних експонатів тощо.

Згідно офіційних даних музею відновив свою роботу для відвідувачів першого травня 1947 р. У фортечному будинку, де планувалось розмістити історичний відділ, були відремонтовані 4 кімнати, проте кімната, в якій планувалось розмістити відділ соціалістичного будівництва та Великої Вітчизняної війни ще продовжувала бути на ремонті. Тому керівники музею просили відділ культури добудувати зруйноване під час війни приміщення з метою розміщення там відділу радянського періоду. В будинках, що знаходились поблизу Кафедрального костюлу, налічувалось 13 залів. В.Приходько планувала використати для музейної експозиції 10 залів, а інші зайняти під контору музею.

Через декілька місяців було створено три відділи: історичний, Вітчизняної війни і пам'ятників старовини. Але жодний із них ще не створив постійної експозиції. В музеї діяла бібліотека, яка налічувала близько 11 тис. книг. У 1948 р. була створена науково-методична робота музею, до якої увійшло 13 осіб. Після цього науково-дослідна робота музею дещо пожвавилась. Зокрема, науково-методичною радою були розроблені виставки, присвячені 30-річчю УРСР, виставка, присвячена 300-літтю початку національно-визвольної боротьби українського народу під прово-

дом Б. Хмельницького. Крім того, науковими співробітниками вивчались такі теми: «IV Сталінський п'ятирічний план у розвитку народного господарства УРСР», «Що дала Радянська влада Україні», «Герої соціалістичної праці Кам'янець-Подільської області». Уже сам вибір тем свідчив про те, що музей у першу чергу був знаряддям комуністичної радянської пропаганди, а не культурно-освітньою установою, що займалася вивченням старожитностей та історичних артефактів Поділля.

Щоправда, у 1948 р. поблизу с. Панівці були знайдені місцевими мешканцями кістки мамонта, які були принесені до музею. Колектив музею повідомив про ці знахідки відділення археологічних наук УРСР та СРСР, які організували наукову експозицію у липні цього року. Крім того, Т.А. Сис розпочала працю над створенням путівника по історичним місцям Кам'янця-Подільського. Наукові співробітники займалися і проведенням екскурсій. У 1948 р. музей відвідало 5585 громадян, для яких було проведено 52 екскурсії по Старій фортеці і 17 – по місту.

Першого вересня 1948 р. музей отримав нового директора. Ним став Євген Михайлов, який до цього працював керівником музею у Феодосії в Криму. Однак, на цій посаді він пропрацював недовго і виїхав з міста над Смотричем.

Розділ 7.

В часи «відлиги» та «застою»

У лютому 1949 р. новим директором Кам'янець-Подільського музею був призначений Григорій Миколайович Хотюн. Він народився у 1915 році у селі Покровське Катеринославської губернії у багатодітній селянській сім'ї.

Григорій Хотюн, директор музею (1949-1984). Лютий 1967 р.

Його мати померла під час Голодомору 1932-1933 рр., а сам Григорій виїхав до Києва, де навчався у школі ФЗУ при заводі «Большевик», потім була служба в лавах армії та навчання на робітничому факультеті автодорожнього

інституту. З вересня 1937 по липень 1941 р. навчався на музейно-краєзнавчому факультеті Ленінградського комуністичного політико-просвітницького інституту імені Н.Крупської. По закінченню отримав спеціальність «історик-музеєзнавець». Деякий час працював замісником директора Воронежського обласного музею. З вересня 1941 р. до вересня 1944 р. служив у різних частинах Орловського, Західного, Білоруського і Прибалтійського фронтів. Був нагороджений різними нагородами, у тому числі медаллю Червоної Зірки за перемогу над Німеччиною. Після демобілізації працював у Воронежі інструктором у справах музеїв.

У травні 1946 р. на прохання КП(б)У переїхав до України і до грудня 1948 р. очолював Станіславський

(Івано-Франківський) обласний краєзнавчий музей. Згодом, за станом здоров'я повернувся до Воронежа, однак за кілька тижнів за викликом музейного управління УРСР був призначений на посаду директора Республіканського історичного музею-заповідника у Кам'янці-Подільському.

Він розпочав свою діяльність у складний ідеологічний час. 27 липня 1951 р. обласна газета «Радянське Поділля» розкритикувала роботу Кам'янець-Подільського історичного музею за те, що його колектив досі не створив стаціонарну експозицію радянського відділу, що наукові працівники не проводили науково-дослідної роботи, не мали належного зв'язку із установами, школами, колгоспами. Після такої розгромної статті праця музейного колективу активізувалась. Цього року у музеї працювали такі співробітники: Г.М. Хотюн – директор, наукові співробітники Є.Силенок, Т. Сис, О. Жигульов. Згодом завідувачем відділу радянської історії було призначено випускницю Київського університету Е.Галузо.

Дещо активізувалась пошуково-польова діяльність. У 1953 р. науковий співробітник музею Є.Силенок взяла участь а археологічних розкопках біля поселення ранніх слов'ян біля села Лука Врублівецька, які організували дослідники АН СРСР. Керівником експедиції була відомий археолог М.Тихонова. Є.Силенок кілька тижнів заміняла її у зв'язку із хворобою відомої дослідниці.

У березні 1954 р. співробітники музею підготували дві історичні виставки. Одна із них була присвячена 300-літтю так званого «возз'єднання» України з Росією і розміщувалась в Центральній наві Кафедрального костюлу. Там же знаходилась виставка, присвячена 10-й річниці визволення Кам'янця-Подільського

від німецьких окупантів. Улітку 1954 р. міське керівництво ознайомилось із змістом історичної експозиції і визначило кілька важливих недоліків. Зокрема, вказувалось, що в експозиції недостатньо показані особливості подільського краю, художнє оформлення було далеким від досконалості. В експозиції дореволюційного періоду були відсутні оригінальні документи. Чимало недоліків було і в нещодавно відкритій експозиції радянського відділу.

*Експозиція «Кармалюк»
у Старому замку*

*Відкриття меморіальної дошки
У.Кармалюку. 18.04.1957 р.*

1954 року було порушено питання про належне вшанування пам'яті відомого подільського легендарного селянського ватажка Устима Кармалюка. Науковому співробітнику Т.Сис було поставлено зав-

дання у Папській башті фортеці організувати виставку, присвячену його діяльності на теренах Поділля. Ця виставка розпочала свою діяльність через кілька років, а у 1957 р. на Папській башті була встановлена спеціальна стела, що розповідає про перебування знаменитого селянського ватажка у Кам'янецькій фортеці.

За часів М.С. Хрущова в УРСР посилилась атеїстична пропаганда. Від музейних працівників партійні верховоди вимагали створення антирелігійних виставок. Тому у 1957 р. керівництво музею поставило перед тими музейними співробітниками, які працювали в Кафедральному костьолі завдання – організувати виставку, присвячену римо-католицькій церкві і розмістити її у вівтарній частині костьолу. Час від часу у музеї спостерігались і прикрі випадки, зокрема псування експонатів, скульптур. Наведемо лише один такий приклад. У листопаді 1955 р. через неухважність доглядачів музею у Кафедральному костьолі була пошкоджена скульптура Лаури Пшездецької, що була створена у 1876 р. відомим російським скульптором В.Бродським, зокрема було забрано невідомими особами мармуровий факел.

У 1950-ті роки вдосконалювався рівень наукового персоналу музею. Якщо у перші післявоєнні роки в музеї працювали часто випадкові люди, без належної фахової підготовки, великою була плінність кадрів, то тепер ситуація у цьому питанні дещо покращилась. У травні 1956 р. на посаду наукового співробітника музею була призначена Ніна Кирилівна Козлова, яка пізніше працювала завідувачем фондами музею і багато зробила для вдосконалення фондової і експозиційної роботи. Н.К. Козлова закінчила Львівський дер-

жавний університет ім. І. Франка, після закінчення якого працювала в середній школі під Києвом. Вона була невтомним дослідником історії Поділля, допитливим археологом. Впродовж кількох десятиріч саме вона фактично керувала науковою роботою музею, передаючи свій досвід молодим працівникам музею.

Покращилось і фінансування музею, що дало можливість у вересні 1957 р. Хмельницькому облвиконкому встановити нові штати працівників. Були прийняті на роботу В.П.Ланевський (у майбутньому кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту), Е.Галузо, яка ще на початку 50-х р. кілька років працювала у музеї. В.Ланевський був призначений завідувачем відділу радянської історії, Н.К. Козлова – відділу історії періоду капіталізму, І.Зільманович – відділу феодалізму. Цікаво, що починаючи з 1957 р. все діловодство, службове листування у музеї знову почало здійснюватись українською мовою, як це було у 1920-ті роки. Це свідчить про те, що «відлига» на місцях супроводжувалась відносним відродженням української культури.

У жовтні 1957 р. після внесення деяких коректив була відкрита для відвідувачів нова експозиція радянського відділу, яка включала наступні теми: «Громадянська війна та інтервенція», «Соціалістичне будівництво в 1921-1941 рр.», «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.», «Відбудова та дальший розвиток народного господарства СРСР у 1945-1955 рр.». Хоч вона була створена в межах комуністичного світогляду і повинна була прославляти «щасливе радянське майбутнє», але сам факт появи такої експозиції був справжньою подією в культурно-освітньому житті міста. У 1960 р. вийшов перший невеликий путівник по історичній експозиції музею, в роботі над

яким взяли участь Г.М. Хотюн, Н.К. Козлова, Т.А. Сис, Е.М. Галузо та інші.

Період «відлиги» характеризувався значним піднесенням краєзнавчого руху. Почали створюватись невеликі громадські музеї у селах Хмельницької області, в закладах і підприємствах. Працівники Кам'янець-Подільського музею часто виїжджали в села Хмельниччини і надавали необхідну методичну допомогу для створення аматорських музеїв. Так, у листопаді 1957 р. Т.А. Сис, Н.К. Козлова, В.П. Ланевський будували в Летаві експозицію колгоспного музею. І подібних випадків було чимало.

Разом з тим, у роботі музею було чимало труднощів. Зокрема, незадовільним продовжував залишатись стан Кам'янець-Подільської фортеці. В багатьох місцях стіни, башти, підземні переходи були в аварійному стані, що викликало занепокоєння для відвідувачів музею. Негативно позначився на праці музею і той партійний тиск, який посилювався на початку 60-х рр. у зв'язку із початком в УРСР нової атеїстичної кампанії проти релігії. У жовтні 1960 р. різкої критики зазнала тодішній завідувач відділу радянської історії Е.Галузо. Її звинувачували у тому, що вона нетактовно ставилась до своїх колег по роботі і до представників місцевих радянських і партійних органів, проявила аполітичність у поясненні «живучості релігійних забобонів» під час проведенні екскурсії заступнику міністра культури УСРР т. Шаблій тощо. У наказі по музею від 2 листопада 1960 р. вказувалось, що перебуваючи у Бакоті Е.Галузо звернулась через парафіян до місцевого священика за допомогою у зборі матеріалів для майбутнього музею, на що той дав згоду. Тим самим «Галузо дискредитувала музей як культурно-освітню установу, проявила по-

літичну помилку, яка йде врозріз з постановою КПРС про науково-атеїстичну пропаганду в сучасних умовах». Вона була звільнена з роботи за політичні помилки, однак у липні 1961 р. Григорій Михайлович Хотюн змінив формулювання звільнення і колишнього керівника відділу радянської історії звільнили за власним бажанням, а не за «аполітизм».

У цей час дещо погіршилось фінансування музею. До 1960 р. він знаходився на республіканському бюджеті і отримував кошти з Києва. Однак, у 1962 р. був переведений на міський бюджет, що не сприяло покращенню його матеріального становища.

Попри всі негаразди та несприятливі умови Кам'янець-Подільський музей продовжував успішно розвиватися. У 1965 р. у ньому працювали такі відділи: атеїзму (керівник А.І. Мамалига, у майбутньому кандидат історичних наук, доцент педагогічного інституту), дореволюційного періоду (завідувач Т.А. Сис), радянського періоду (зав. Я.С. Шемчук), фонди музею (керівник Н.К. Козлова), музейна бібліотека, яку очолювала С.М. Дзюба.

Загалом, за перші двадцять післявоєнних років Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник загалом оправився від тих руйнувань, яких завдала йому війна. У Кам'янець-Подільській фортеці розміщувалась історична експозиція, яку щороку відвідували тисячі туристів. Великою популярністю серед школярів користувалась і експозиція відділу атеїзму, що розміщувалась в будинку колишнього Кафедрального костельу. У музеї працювали у цей час досвідчені фахівці, віддані історико-краєзнавчій роботі: Г.М. Хотюн, Т.А. Сис, Н.К. Козлова та інші. Однак, негативно позначились на роботі музею ті негативні тенденції, що були характерні для тодішньої соціаль-

но-культурної політики радянського керівництва. Це вплинуло на зміст експозицій, що мали агітаційний пропагандистський характер.

Попри це, музей активно працював і в період так званого «застою». У середині 60-х рр. було проведено ґрунтовну комплексну реставрацію міської Ратуші – історичного пам'ятника XVI-XVIII ст. У 1965 р. Ратуша стає філіалом історичного музею-заповідника. Тут у 70-80-х рр. часто організовувались виставки з фондів Ермітажу, Трет'яківки та інших музеїв СРСР, а також виставки з фондів свого музею.

У 1982 р. музею було передано будівлю колишньої Подільської духовної семінарії, у якій ще на початку 1920-х рр. діяв художній відділ.

*Відкриття Картинної галереї. 1982 р. Зліва направо:
1. В.Козлов (міський голова), 2. А.Буданцева, 3. І.Яловий,
4. В.Крилов, 6. Г.Хотюн (директор музею), 7. С.Трузбер,
8. А.Качуровський, 9. В.Павлюк*

Окремо слід відмітити ту велику роботу, яку в 60-х – першій половині 80-х рр. провели працівники музею щодо підтримки, консервації та збереження історичних пам'яток. Перші консерваційні роботи були проведені у фортеці та Кафедральному костьолі ще у 1946-1952 рр. Але систематичні планові реставраційні роботи розпочались у середині 60-х рр. під керівництвом досвідченого архітектора і реставратора Є.М. Пламеницької. Музейні працівники брали участь у встановленні галереї від башти Колпак до башти Ляської у Старій фортеці, реставрації її південних мурів Крім того, були проведені консерваційні роботи східних мурів та підземелля фортеці, бастионів Нової фортеці тощо.

Розкопки у Бакоті. Серпень 1963 р.

Музей брав участь у проведенні археологічних досліджень у Подністров'ї, результатом чого фонди

музею поповнилися цінними пам'ятками культури: язичницькими ідолами з сіл Іванківці та Ставчани.

Було також досліджено палац кінця XIV-початку XV ст. у Бакоті. У 70-ті роки С.Е. Баженова ґрунтовно дослідила Глибівське городище IX-XI ст. Музей отримав чимало артефактів та старожитностей, що були знайдені під час експедицій проведених відомими археологами з центральних наукових установ СРСР, зокрема М.К. Каргера, М.О. Тиханової, П.А. Горішного та інших.

Значною подією в культурному житті музею була організація концертів органної музики для екскурсантів після реставрації у 1977-1978 рр. старовинного органу у будівлі кафедрального костюлу.

Наукові працівники музею часто брали участь в республіканських семінарах з музеєзнавства, стажувались в центральних та регіональних музеях СРСР. Вивчали фонди державних архівів та музеїв, особисті архіви учасників революції та Другої світової війни, державних діячів, учених, письменників та ін. Активно співробітничали з товариством «Знання», читали лекції в установах, школах, на заводах і підприємствах міста на історико-краєзнавчу тематику. Так, у 1984 р. їх було прочитано 306.

Наукові працівники проводили оглядові та тематичні екскурсії по музейним експозиціях і пам'ятниках історії та культури міста до 7 тис. на рік.

Крім того, часто публікували свої краєзнавчі замітки і нариси у місцевій періодичній пресі, обласних і республіканських часописах, друкували путівники, буклети, плакати, листівки з історії міста. Загалом ними була проведена величезна робота щодо популяризації історії Поділля та міста.

Серед наукових співробітників цього періоду слід особливо відмітити С.Е. Баженову, С.М. Дзюбу, Н.К. Козлову, Т.А. Сис, В.П. Соловей, А.П. Станіславську, Г.І. Юркову.

Відмічаючи ту велику роботу, яку провів колектив музею щодо збереження та популяризації історичної спадщини Поділля мусимо все ж визнати, що радянська влада дивилась на музей в першу чергу як на ідеологічний осередок, а не науково-дослідну установу. На вивчення багатьох тем з історії України фактично накладено «табу». Український національно-визвольний рух оцінювався виключно як контрреволюційний, не можна було згадувати про репресованих діячів українського відродження. Експозиції та виставки були заідеологізовані, прославляли «досягнення» соціалістичного ладу і жодним словом не згадували про трагічні сторінки української історії.

Ці негативні явища особливо проявились наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. У цей час значно знизилась обсяги і темпи реставраційних робіт на об'єктах музею, його експозиції морально застаріли, проявились інші негативні явища. Необхідні були зміни.

Розділ 8.

Музей в авангарді перемін (1980-1990 рр.)

У 1984 році музей очолила Стефанія Баженова, яка пройшла всі щаблі музейної справи, зарекомендувавши себе компетентним спеціалістом, вмі-

*С.Баженова, директор
музею (травень
1984 – 1996 р.)*

лим організатором. Баженова об'єднала колектив навколо амбітної мети – піднесення музею до рівня найкращих музеїв України. Незабаром музей та його Стара фортеця стали візитною карткою Кам'янця-Подільського. Через місто проходило десять всесоюзних туристичних маршрутів від республік Прибалтики, Молдови до Середньої Азії. 1989 року Кам'янець-Подільський історичний музей відвідало 304 тис. екскурсантів, не перевершене досягнення за всі часи його існування.

Було прочитано 408 лекцій, з них 40% для жителів села. Кількість експонатів у фондах на 1990 рік складало 94 тис. од. зб.

Музей був добре знаний не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Виставки з фондів музею з успіхом демонструвалися в Болгарії, в Польщі. В Ташкенті експонувалися роботи В'ячеслава Розвадовського, чие ім'я було пов'язане не тільки з історією України, але й Узбекистану.

Документи і колекції музею служили основою для написання дисертацій і монографій для науковців Інституту історії Академії УРСР, для викладацького складу місцевих і регіональних інститутів Хмельниччини.

Завершилась реекспозиція художнього відділу по розділах: «Західноєвропейське мистецтво XVIII-XIX ст.», «Українське та російське мистецтво XVII – поч. XX ст.», «Українське радянське мистецтво». На огляд відвідувачів представлялось понад 600 картин, графічних робіт, скульптур. Був написаний путівник по експозиції.

Хід перебудови в країні, що відбувався в 1985-1990 роках, докорінно змінив роботу музею, вивівши його в авангард процесу. Одним із здобутків гласності стала «ліквідація білих плям» історії, куди повернулися політичні дисиденти, заборонені літературно-мистецькі течії, правда про голодомор 1932-1933 років, сталінські репресії.

Плануючи реекспозицію музейних відділів відповідно до перебудови історичної науки, відбувся демонтаж існуючих експозицій.

В умовах зростання національного самопізнання народу, зріс інтерес до його коренів та витоків. В школах і вузах введена нова дисципліна «Етнографія і фольклор України». 1986 року на базі музею відбулася конференція «Проблеми етнографії Поділля», яка стала поштовхом до роботи музею у напрямку народознавства. В кінці 1989 року розпочалась робота по створенню в музеї етнографічної виставки, над якою активно працювали наукові працівники Тетяна Корчиста (Карпова) та Жанна Соломко (Карбовська). Автор проекту – заступник директора Людмила Станіславська.

В кінці 80-х років у музеї був організований культурно-масовий відділ, завідувачем якого стала ентузіаст своєї справи Галина Юркова. Зросла кількість музейних форм масової роботи таких як прийом в жовтентях, в піонери, вручення в стінах музею комсомольських квитків, ленінські уроки, уроки мужності, зустрічі з ветеранами праці, ветеранами війни, воїнами-інтернаціоналістами. При музеї створювалися клуби: «Патріот», «Подвиг», «Юні друзі музею». Щорічно проводилися соціопитування «Музей і відвідувачі», який стосувався всіх аспектів освітньо-виховної роботи. Була започаткована програма: «Музей – школі і вузу».

У міні-автобусі працівники музею здійснювали комплексні поїздки в навколишні села, де збирали експонати та проводили масові заходи. Під час археологічних експедицій археологом Лідією Кучугурою досліджувалися пам'ятки палеоліту Середнього Подністров'я і Поділля, давньоруських поселень.

У травні 1990 року в пристінному корпусі фортеці був відкритий перший розділ етнографічної виставки «Декоративно-прикладне мистецтво Поділля», експонати якої складались з тисячолітнього доробку подільських гончарів, ковалів, кушнірів, вишивок, зібраних засновником музею Юхимом Сіцінським. Другий розділ «Свята і обряди подолян», відображав культові свята українців у поєднанні з музичним оформленням. В цьому ж році музей урочисто відзначив свій столітній ювілей, що відбувся у міському Будинку культури. До цієї дати вийшов спецвипуск газети «Прапор Жовтня», був змонтований фільм про роботу музею, організована виставка в Ратуші та провадилася міжнародна конференція «Музей і Поділля». До відкриття

виставки художником Борисом Негодою були створені оригінальні плакати та запрошення.

Відділ етнографії. Старий замок. 1990 р.

1991 року з розбудовою Української держави актуальним стає питання наукового дослідження проблем регіональної історії. В архівах відкрились заборонені фонди, що спонукало наукових працівників до дослідження нових історичних тем. Так, науковий працівник Ігор Данілов був відряджений у військово-історичний музей (Ленінград), опрацьовуючи документи по фортифікації кам'янецької фортеці XVIII ст. Науковий працівник Жанна Соломко (Карбовська) вивчала тему: «Одяг Поділля та його оздоблення» в бібліотеці ім. Вернадського (Київ). Завідувач відділу Віталій Лозовий досліджував документи про добу революційних подій на Поділлі в 1917-1920 рр., відвідавши Центральний Державний архів (Київ), науковий працівник Марина Конишева вивчала архіви

обласного відділу КДБ. На основі досліджених матеріалів працівники музею Віталій Лозовий, Валерій Нестеренко, а пізніше й Анатолій Скрипник захистили кандидатські дисертації.

1990 року кафедральний костел був переданий католицькій громаді міста, хоча в ньому залишились деякі експонати з фондів музею. У вільний від богослужіння час науковими працівниками проводяться там екскурсії.

1991 року міськвиконком передав на баланс історичного музею-заповідника приміщення колишньої духовної консисторії та житловий будинок, в якому з 1994 року розташовувалося фондосховище музею. В травні 1995 року було передано приміщення в центрі міста по вул. Соборній, 29/а, де музей організував Виставкову залу, був влаштований салон з продажу картин місцевих художників.

Розділ 9.

Музей на зламі тисячоліть (кінець 90 рр. ХХ ст. – початок 2000 рр.)

Зміни державного устрою в країні співпали з змінами в музейній справі – стало зрозумілим, що музей повинен знайти нові форми та методи взаємодії з суспільством. Внаслідок децентралізації управління, вищі органи влади передали функції по утримуванню музеїв міській владі, залишивши за собою загальне керівництво.

Взаємовідносини керівництва музею та місцевих органів влади – досить складний процес, що потребував серйозної підготовки, навичок дипломатії, особ-

*Станіславська Л.П.,
директор музею
(1997-2011 рр.)*

ливої харизми керівника. Подібні риси були притаманні Людмилі Станіславській, директору історичного музею-заповідника в 1997-2010 рр., під керівництвом якої були створені основні експозиції і стаціонарні виставки в музеї.

1999 року Хмельницька обласна рада затвердила програму, на основі якої Державний Науково-Дослідницький інститут теорії та історії архітектури та містобудування розробляв одинадцятирічну: «Перспективну програму консерваційних та реставраційних робіт комплексу Старого і Нового замків».

Міською владою Кам'янця-Подільського був прийнятий курс на перетворення міста на туристичний центр, свого роду «Мекку туризму».

Колектив музею. 1999 р.

З 1999 року по 2008 рік з Державного, обласного та міського бюджетів було освоєно 9 млн. 472 тис. грн. для проведення ремонтно-реставраційних робіт п'яти пам'яток архітектури – об'єктів музею. Найбільший об'єм робіт був проведений у Старій фортеці: відбулася реконструкція пристінного корпусу, проведено розчистку та консервацію башт Водна, Нової Західної, Білої, замінено гонтове покриття. До фортеці підведено водопостачання, облаштовано автономне газове опалення.

У Ратуші, пам'ятці архітектури XIV-XVIII ст., реконструйовані приміщення другого поверху, розчищені підземелля, перекрито дах. У Картинній галереї, фондосховищі, адміністративному будинку замінені

системи опалення, освітлення, сигналізації. Відреставровані об'єкти потребували нових експозицій, тому в підземеллях та окремих баштах Старої фортеці були влаштовані експозиції, що відобразили її історію на тлі історичних подій, такі як «Штурм Кам'янця турками». Відвідувачі у фортеці могли спробувати своє вміння у стрільбі з луків та арбалетів.

Співробітники музею почали працювати над створенням тематико-експозиційного плану історичної експозиції, що потребувало концентрації всіх знань і умінь.

2001 року на основі ТЕПу, складеного археологом Кучугурою А.І., був відкритий відділ археології (Музей старожитностей). Підбором експонатів та науково-експозиційною роботою займалися головний зберігач фондів Лариса Кравчук, завідувач історичного відділу Валентина Соловей, художнім оформленням експозиції – художник Володимир Лашко. Наукову консультацію надавав професор Кам'янець-Подільського державного університету Іон Винокур, який передав музею 300 експонатів.

2001 року в підземеллі Ратуші відкрито експозицію: «Судочинство в Кам'янці-Подільському періоду Середньовіччя». У 2003-2004 роках в її відреставрованих залах на другому поверсі створений комплекс експозицій: «Історія грошового обігу на Поділлі» та «Історія магдебурзького права». Основою для експозиції стала колекція монет та паперових грошових знаків, що становила 24 тис. одиниць. Творче ядро музею у складі Станіславської, Кравчук, Лашко активно займалося побудовою експозиції; їм допомагали наукові працівники Олександр Столяр, Анатолій Скрипник. Стилїзована під старовину центральна

зала Ратуші стала місцем проведення конференцій, презентацій, прийому делегації.

Скарби 17 ст.

Після ремонту в Картинній галереї, активізувалася робота відділу. Його завідувач Світлана Кабачинська

налагодила творчі зв'язки з художніми музеями Києва, Хмельницького, Чернівців і жителі міста могли ознайомитися з роботами видатних українських художників. У відділі провадились різноманітні масові заходи: зустрічі з художниками мистецькі вітальні.

Експозиція «Поділля в 1917-1920 рр.». 2009 рік

У травні 2009 року на території Старої фортеці, в пристінному корпусі, була відкрита історична експозиція: «Поділля у ХХ – поч. ХХІ століття». Автором концепції виступила директор музею Людмила Станіславська, науковими консультантами – кандидати історичних наук Віталій Лозовий та Валерій Нестеренко, художнє рішення належить заслуженому майстру народної творчості України Володимиру Лашку. В роботі приймали участь зав. відділу Руслан Йолтуховський, наукові співробітники Станіслава Дзюба та Ольга Венгрова.

Експозиція висвітлює історію краю та міста, ґрунтуючись на фондовій збірці музею. В ній застосовуються спеціально створені аудіо-, відеопрограми – невід’ємний компонент сучасних музейних технологій.

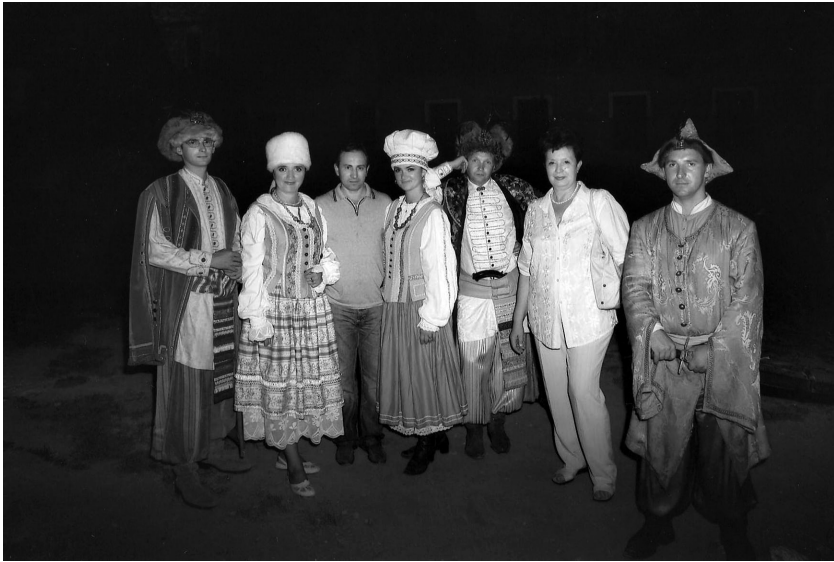
Побудова новітньої експозиції – заключна ланка у відтворенні музеєм історії краю і міста, розпочату з періоду найдавніших часів у Музеї старожитностей та продовжену комплексом експозицій доби Середньовіччя у Ратуші.

Творчий процес оновлення роботи музею було високо оцінено урядом України. 2001 року дипломом Міжнародного рейтингу популярності та якості «Золота фортуна» нагороджено директора музею Людмилу Станіславську. 2004 року Кам’янець-Подільський музей за результатами дослідницької, збиральницької і науково-дослідницької роботи та надходженням по спец коштах визнано кращим серед музеїв Хмельницької області.

Науковці друкувались в місцевій пресі; щоквартально виходила газета «Музейний вісник». Видавалися грамоти, буклети, картосхеми, серед них був і путівник Людмили Станіславської «Стара фортеця» (2002 р.), написаний українською, польською та англійською мовами.

Об’єкти музею стали місцем проведення загальних міських заходів – фестивалів «Подільські вечорниці», «Лицарські турніри», «Терра Негоіка», які, хоча і не приносили великих доходів музею, але сприяли його популярності.

У 2006 році в музеї втілений оригінальний проект: «Нічна екскурсія в Старій фортеці» – театралізоване дійство на основі міських подій та персонажів XVI-XVII ст.

Нічна екскурсія. 2006 р.

Кам'янець-Подільський музей став одним із перших музеїв України, який прийняв участь в міжнародній акції «Ніч музею». Вона пов'язана з міжнародним днем музеїв, заснованим на XI Генеральній конференції Міжнародної ради музеїв, який відзначається у всьому світі 18 травня. Мета акції – проведення дозвілля, а саме огляд музейних раритетів, презентація нових експозицій, поетичні і театральні виставки, які відбуваються вночі, при світлі свічок і сяйві місяця, тощо.

Розділ 10.

Музей на сучасному етапі

Приблизно з 2008-2009 років туристичний потік до міста почав спадати. Це пояснювалося рядом причин, серед основних ті, що багато міст України почали себе позиціонувати з розвитком туризму як пріоритетного напрямку економіки своїх територій, значно погіршилася супутня туризму підтримка на державному рівні (погані дороги, незрозумілі графіки поїздного сполучення до міста, відсутність фінансування зі збереження культурної спадщини, недосконала законодавча база для діяльності музеїв, зменшення фінансування на рекламу України як провідного туристичного центру Європи і т.д.). Відповідно музей опинився перед проблемою скорочення кількості відвідувачів на своїх об'єктах. Проблема стала ключовою, в першу чергу тому, що за останні десятиліття утвердились погляди, що саме кількість відвідувачів є показником ефективності роботи музею. Враховуючи, що музей замкнувся в основному на туристичних функціях, це призвело до зниження рівня всіх інших сторін його діяльності.

Настав час переосмислити роботу музею, критерії її оцінки і по новому глянути на місце музею в місті.

У лютому 2011 року на заслужений відпочинок пішла директор музею Людмила Станіславська. Директором музею призначений Віктор Травінський, який 12 років спільно з командою однодумців розробляв Стратегію Кам'янця-Подільського як провідного туристичного центру Європи, в тому числі мав власні погляди на розвиток музею і його ролі в загальній соціокультурній сфері міста.

*Травінський В.С. –
директор музею-
заповідника (2011-)*

Перші кроки нового директора були організаційні. Розпочалося значне омолодження працівників музею (до 2011 року середній вік працівників музею складав 57 років, на сьогоднішній день 42 роки). Затверджено нову редакцію Статуту музею, основними напрямками роботи якого стали: заходи по збереженню культурної спадщини, науково-дослідна, науково-фондова, експозиційна, науково-просвітницька роботи.

Аналізуючи результати цих робіт, потрібно відмітити, що практично по всіх цих напрямках за останні роки спостерігається позитивна динаміка.

При музеї створено колегіальний орган управління – музейну раду, яка розглядає, затверджує, пропонує стратегічні напрямки роботи музею в різних сферах його діяльності.

На баланс музею прийнято пам'ятку архітектури XVII ст. Вірменську криницю, в частині приміщення міської друкарні по вул. Польський ринок, 18 почав діяти музейний інформаційно-туристичний центр, знову на баланс музею прийнято Виставкову залу по вулиці Соборній, 29/а (за постійними клопотаннями культурної спільноти міста). На всіх цих об'єктах здійснено ремонт за рахунок спецкоштів музею, сформовано штати працівників. В музеї, згідно Статуту було створено три нових відділи: відділ маркетингу, роз-

витку та інвестування музею, господарський та організаційний відділи.

Затверджено новий логотип музею, який є простий і впізнаваний. Всі об'єкти музею стали комп'ютеризовані і підключені до Інтернету. Загальна чисельність працівників музею становить 82 чоловіки, з яких 49 утримуються за рахунок міського бюджету, 33 за рахунок спецкоштів музею.

У 2014 році виконком міської ради затвердив Концепцію розвитку Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Над її розробкою колектив музею працював два роки і саме Концепція дає відповідь на питання – для чого існує музей, яким він має бути, в якому напрямку має розвиватися. Слід відзначити, що до створення цієї Концепції були залучені не лише музейні працівники, але й інші фахівці, представники культурної галузі, туристи та екскурсанти (шляхом опитування та анкетування). Колектив музею приступив до реалізації Концепції, як головного стратегічного плану музею. Найбільшою проблемою для музею є проблема збереження об'єктів культурної спадщини. З восьми об'єктів, які знаходяться на балансі музею, п'ять з них – це пам'ятки архітектури національного значення. Хоча в місті функціонує Національний історико-архітектурний заповідник (НІАЗ «Кам'янець»), створено місцевий орган по збереженню культурної спадщини, відповідальний за стан утримання пам'яток є балансоутримувач, тобто музей. Адміністрація музею уклала договір про співпрацю з адміністрацією НІАЗ «Кам'янець» в сфері пам'яткоохоронної роботи.

Починаючи з 2008 року на збереження пам'яток архітектури, їх ремонт, реставрацію, консервацію не виділялось жодної копійки з бюджетів усіх рівнів. Як

наслідок, у серпні 2011 року стався обвал частини стіни башти Нова Західна комплексу Старого замку. Це була велика трагедія загальнодержавного характеру і біль для працівників музею. Причиною її часткового обвалу були помилки проектування та несерйозного відношення до проведення ремонтно-реставраційних робіт. Адміністрація музею звернулася до керівництва міста з проханням виділити кошти на першочергові заходи по збереженню Нової Західної башти та усунення загроз подальшого обвалу. Реакція міської влади була миттєвою, з міського бюджету були виділені кошти для облаштування тимчасового даху, який зберігав башту від подальшої руйнації. Через кілька місяців міська рада звернулася до Кабінету Міністрів України про виділення коштів на ліквідацію аварійного стану башти. В травні 2012 року вийшла Постанова Кабінету Міністрів України про виділення з резервного фонду 3 млн. 15 тис. грн. на ці цілі. Розпорядником коштів, згідно Постанови було визначено Хмельницьку обласну державну адміністрацію, яка на тендерній основі визначила підрядника, який мав здійснювати ремонтні роботи, але кошти з невідомих причин до підрядника так не дійшли...

Музей залишився наодинці з міським бюджетом в плані збереження пам'яток архітектури. Не було жодного року, щоб музей не розробляв і подавав на розгляд міської ради програм по збереженню своїх об'єктів. Потрібно віддати належне, міська влада завжди прислухалася до цих проблем. З 2011 по 2014 роки на пам'яткоохоронну роботу музейних об'єктів з міського бюджету було виділено 936 тис. 800 грн., 54 тис. грн. виділив музей з спецкоштів. Вдалося зробити багато роботи по ліквідації аварійних ділянок,

особливо в Старому замку і тим самим зробити безпечними об'єкти музею для відвідувачів.

З посиленням економічної кризи в державі і надалі відходили на другий план питання фінансування збереження об'єктів культурної спадщини. Все непосильними вони ставали і для міського бюджету. Потрібно було шукати виходи з цієї складної ситуації.

Влітку 2014 року адміністрація музею ініціює виїзне засідання комісії з питань культури і духовності обласної ради на своїх об'єктах. Комісія з розумінням поставилася до проблем збереження пам'яток архітектури і за результатами її клопотання, в грудні 2014 року обласна рада затвердила «Програму пам'ятоохоронної діяльності Хмельницької області на 2015-2020 роки», в якій пріоритетом фінансування визначені об'єкти Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Але перший транш фінансування, згідно цієї Програми був виділений історико-культурному заповіднику «Межибіж», на території якого стався обвал частини замкової стіни.

У 2014 році музей, спільно з міською радою розробили і запровадили спільний проект по платному проїзду через частину території музею (вул. Замкова біля стін Старого замку). Це знову ж таки була вимушена міра по пошуку додаткового фінансування на збереження пам'яток.

Музей розпочав ще одну необхідну роботу – виготовлення правонаступних документів на свої об'єкти. До 2011 року не було жодного такого документа. Почали виготовлятися Паспорти, охоронні договори, державні акти на землю тощо.

Не менш важливою для музею є науково-фондова робота. До фондів музею почало надходити більше експонатів, з спецкоштів музею виділяються кошти на їх придбання, працівники музею започаткували акцію «Подаруй музею експонат». Проведено каталогізацію фондів, підготовлено до роботи в електронному варіанті. Спільно з кафедрою образотворчого мистецтва Національного університету імені Івана Огієнка проведено реставрацію творів живопису, які знаходилися у фондах музею (з 2011 по 2014 рік від-реставровано 99 картин).

За останніх 25 років здійснено ревізію та переведено в електронну систему звітності книжковий фонд бібліотеки музею, впорядковано музейний архів, призначено відповідальну особу. Фонди музею стали більш доступними як для працівників музею так і для науковців України.

*Конференція «Археологія і фортифікація України».
Жовтень 2014 р.*

Науково-дослідна робота стала однією з ключових в роботі музею. Щорічно проводяться публічні звіти наукових працівників музею, заклад вийшов на формат організації та проведення не менше двох науково-практичних конференцій загальнодержавного значення, а конференція «Археологія і фортифікація України», яка вчетверте проводиться в музеї, переросла в статус Міжнародної. Спільно з науковцями краю, працівники музею організують круглі столи з дискусійних історичних питань, публікують науково-популярні статті в різних збірниках, Університеті, в місцевих засобах масової інформації, беруть участь в наукових заходах інших установ.

В 2012 році, музей, враховуючи свої історичні традиції, виступив одним з ініціаторів створення в місті археологічної експедиції.

Головною фаховою роботою музейників є експозиційна робота. В експозиціях музею продемонстровано лише 8% експонатів, все інше знаходиться у фондах. З кожним роком фонди поповнюються новими експонатами, а експозиційна площа музею залишається незмінною. Тому працівники музею роблять все щоб ні один метр виставкової площі не пустував. Виставки проводяться у Вірменській криниці, недобудованому Пристінному корпусі № 1 Старого замку, у Виставковій залі. В Картинній галереї два зали було відведено для організації змінних виставок оригінальних експонатів з фондів музею «Скрижалі часу», там же створено літературну залу, ідея створення якої була ще в 90-х рр. ХХ ст. Проведено доповнення до експозиції «Поділля в ХХ-ХХІ ст.», зокрема створено експозицію «Революція гідності», розпочато роботу над створенням експозиції про участь кам'янчан в АТО.

*Експозиція «Револуція гідності».
Старий замок, серпень 2014 р.*

Багато роботи проводиться по належному утриманні музейних об'єктів силами новоствореного господарського відділу. Відділ за спец кошти музею укомплектований необхідними засобами. Проводяться ремонтні роботи на об'єктах. Музейні об'єкти завжди в чистоті і порядку, що неодноразово відзначали відвідувачі.

Майстер-клас з ліпки глини. Виставкова зала, 2015 рік

Щоб утримувати 33 працівники, видавати наукові збірники, закупляти експонати, частково здійснювати оплату енергоносіїв, утримувати в належному стані музейні об'єкти, все таки слід сподіватися на відвідувачів, шукати нові можливості надання платних послуг і це чудово розуміють в музеї. На передній план виступає популяризаційна робота. В цьому напрямку музейна рада затвердила ряд рішучих кроків по популяризації музею, його ролі в туристичному сегменті міста. Серед основних цих кроків наступ-

ні: музей удосконалив свій сайт, створив власний туристично-інформаційний центр, став головним організатором загальноміських заходів, здійснює всебічну підтримку по організації фестивальних заходів на своїй території, приділяє великої уваги привітності персоналу, для багатьох працівників виготовлено історичну і музейну уніформу. Щорічно бере участь в організації акції «Європейська ніч музеїв», в ході якої три години безкоштовно відвідувачі можуть прийти на музейні об'єкти, подивитися на підготовлену музейниками програму. Враховуючи сезонний характер відвідування міста, в зимові місяці запроваджується акція «Звичка ходити в музей» з екскурсійними програмами, зі знижками. Ця акція в основному розрахована на місцевих мешканців, і прищеплює любов кам'ячан до рідного міста.

*Фестиваль SCHOLA MILITARIS.
Старий замок, 5 жовтня 2014 р.*

Окремо хочеться зупинити на проекті «Жива фортеця», який запровадила музейна рада в квітні 2012 року. Проект передбачає залучення підприємців, майстрів до спільної діяльності на території Старого замку. Проект дуже швидко став популярним серед відвідувачів Старого замку, адже вони можуть взяти участь в квест-екскурсії, купити сувенір, який виготовлений тільки в Кам'янці-Подільському, взяти участь у майстер-класі з виготовлення цього сувеніра, позмагатися в стрільбі з лука та арбалету, відпочити в замковому шинку, в якому можна побачити на власні очі рецепт та приготування популярних історичних страв.

Проект «Жива фортеця». Старий замок

Нового обличчя Старий замок здобув у нічний час. Оригінальна підсвітка, яку подарувала музею міська влада зачаровує багатьох туристів і гостей міста. З

свого боку музей започаткував проведення в новому форматі костюмованої нічної екскурсії «Таємниці Старого замку» та у вихідні дні простої нічної екскурсії «Легенди Старого замку».

*Зустріч колективу музею з біскупом
Леоном Дубравським. Грудень 2014 р.*

Музей розвивається і завжди нагадує про свою значимість як важливого культурного закладу міста, як головного гравця на туристичному ринку Кам'янець-Подільського. Життя і події в державі приносять нові складні виклики, як справляться з ними працівники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника – покаже час...

Зміст

Розділ 1. Витоки та становлення музею.....	3
Розділ 2. Музей у революційні роки (1917-1921 рр.)	15
Розділ 3. Музей у період політики «українізації»	18
Розділ 4. У вирі сталінського терору	32
Розділ 5. Під час воєнного лихоліття	41
Розділ 6. Музей у відбудовний період	44
Розділ 7. В часи «відлиги» та «застою»	52
Розділ 8. Музей в авангарді перемін (1980-1990 рр.)	63
Розділ 9. Музей на зламі тисячоліть (кінець 90 рр. ХХ ст. – початок 2000 рр.).....	68
Розділ 10. Музей на сучасному етапі	75

Науково-популярне видання

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ
МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК:
ПЕРШІ 125 РОКІВ**

Художнє оформлення – Зарицька У. М.

Підписано до друку 29.04.2015. Формат 60x84/16.
Гарнітура Bookman. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 5,13.
Наклад 300 прим. Зам. № 96.

Підготовлено у видавництві ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.
Свідоцтво ДК №3025 від 09.11.2007 р.
www.medobory2006.com.ua, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво ДК №867 від 22.03.2002 р.